

СУЧАСНІСТЬ

БЕРЕЗЕНЬ 1985 — Ч. 3 (287)

Наталя Лівицька-Холодна: ПОЕЗІЇ

С. Гординський: СПОГАДИ ПРО АНУМ

**Людмила Алексєва: РОСІЙСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ**

**М. Лупул: ПРО КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ
УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ**

НОВІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

«ФОРУМ»

Суспільно-політичний журнал

Квартальник. 240 стор.

Рік видання четвертий

Річна передплата 25 ам. дол.

Редактор: Володимир Малінович

Видає: «Сучасність»

Друкується російською мовою

Замовляти:

«Sucasnist» e. v. München
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5, BRD

«SOVIET NATIONALITY SURVEY»

Публікація про національне питання
у СРСР

Місячник. 8 стор. великого формату

Рік видання другий

Річна передплата 20 анг. ф. (30 ам. дол.)

Редактор: Олександр Мотиль

Видає: «Сучасність»

Друкується англійською мовою

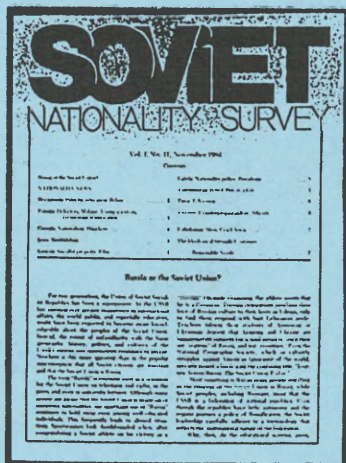
ISSN 0265-7783

Замовляти: Soviet Nationality Survey

15 Sherringham Avenue

London N17 9RS

United Kingdom

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

Мій Боже милий, як то мало
Святих людей на світі стало.
Один на другого кують
Кайдани в серці. А словами,
Медоточивими устами
Цілюються і часу ждуть,
Чи швидко брата в домовині
З гостей на цвинтар понесуть?
А Ти, о Господи єдиний,
Скуєш лукаві уста,
Язык отой велеречивий,
Мовлявший: «Ми не суета!
І возвеличимо на диво
І розум наш, і наш язык...».

Т. Шевченко, "Подражаніє II псалму"

БЕРЕЗЕНЬ 1985

Ч. 3 (287)

**РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ
МЮНХЕН**

«SUČASNIST» — MÄRZ 1985

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Богдан Бойчук, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Олександр Женін, *мовний редактор*.

Редакційна рада: Вольфрам Бургардт, Юрій Божик, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелець, Юрій Луцький, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist

254 West 31 St., 8th floor,

New York, NY 10001

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в *Historical Abstracts*.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien
«Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Hryhorij Naniak.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)

8000 München 5

Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Max Schick GmbH, Druckerei und Verlag

Daiserstraße 13-15

8000 München 70

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 4 *Наталя Лівницька-Холодна*: Поезії.
8 Розмова з Наталею Лівницькою-Холодною. *Провів Богдан Бойчук*.
18 *Левон Лайн*: Інтелігент. Екранізований роман (VI).

МИСТЕЦТВО

- 36 *Святослав Гординський*: АНУМ (Спогади про Асоціацію незалежних українських мистців у Львові).
51 *Валеріян Ревуцький*: Навколо 60-ліття вистави «97» М. Куліша.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 54 *Любомир Винар*: Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (У 50-ліття смерті: 1934-1984) (IV).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 79 *Людмила Алексєва*: Російський національний рух.
88 *Богдан Пушкар*: Українська Католицька Церква в Польщі та її перспективи.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 97 Лист отця Григорія Будзінського редакторові газети «Вільна Україна».

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 103 *Манолій Лупул*: Про Канадський інститут українських студій.
107 *Оксана Пісецька-Струк*: Хроніка українського Торонто (II).
112 *Н. К.*: Жінки в Україні; Конференція славістів.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 114 *Олександр Лотоцький*: УКРАЇНСЬКІ ДЖЕРЕЛА ЦЕРКОВНОГО ПРАВА. — *Іван К-ий*.
118 WRITTEN IN THE BOOK OF LIFE: WORKS BY 19-20 CENTURY UKRAINIAN WRITERS. Translated from the Ukrainian by Mary Skripnik. — *Марта Тарнавська*.
119 СЛОВО. Збірник ч. 10 — *Лариса Онишкевич*.
120 *Марина Горбач*: Фантастичні перегуки: Енде і Бердник.
122 **ЕВГЕН МАЛАНЮК. В 15-РІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТІ.** Упорядник Оксана Керч. — *Петро Одарченко*.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 126 *Юрій Соловій*: На тему впливів (з малим інформативним додатком).
128 Просимо виправити.

ЛІТЕРАТУРА

З ДОРИГ І РОКІВ

Наталя Лівницька-Холодна

Небо знов молоде й блакитне,
Лютий спить непробудним сном,
А весна усміхнулась квітнем,
Яснооким малим пустуном.

Я тобі принесла фіялки,
А як місяць над містом став,
Ти мене цілував так палко
У розквітлі мої уста.

Вогонь і попіл, 1934

Чорний копір — колір зради,
а червоний — то любов,
очі в мене два свічада
і палка татарська кров.
О тікай, стрункий юначе,
стережись моїх очей:
подивлюсь — випадком наче —
і не спатимеш ночей.
Поцілую — і до скону
будеш прагнуть уст моїх,
і затроїть кров червону,
кров юначу п'яний гріх.

Вогонь і попіл, 1934

Наталя Лівницька-Холодна видала дві збірки поезій — *Вогонь і попіл* (1934) і *Сім літер* (1937). Її зібрані твори готуються до друку.

■
Такий похмурий вечір нині,
кривавий захід знов мовчить,
і западає тінь в долині,
і вітер з півночі шумить.
А потім прийде ніч-старчиха,
протягне руку під вікно,
і знов присниться далеч тиха,
степів квітчасте полотно.
І битий шлях мені присниться
і під горою, за селом
похилий хрестик і криниця
й Христос з засмученим чолом.

Сім літер, 1937

ІНВЕКТИВА

О, світе підлости й брехні,
Насильства, підступу й сваволі!
Чи довго ще отак мені
Блукати без пуття й без долі?
Чи довго вам іще служить,
Людці нікчемні, карли духа?
Вже ліпше власти на межі
Лицем в прийдешні завірюхи!

А коли ні, то де ж оті
Слова без страху і облуди,
Слова великі і прості,
Що б'ють в лице і палять груди?
О, як знайти в цій метушні
оте одне прекрасне Слово,
Що стане в величі ясній
І до сердець усім промовить?
І що шакалів і лисиць,
Вовків, гіен і чорних круків,
Самозакоханих самиць,
Самців метких і довгоруких,
І суку, що з кубла гарчить,
І вірних їй "батьків родини"
В одну благословенну мить
Оберне раптом у Людину?!

1945

ЖНИВА

Сивий попіл притрусив принаду,
золотий волосся мого спліт,
і весни мені ти не пригадуй,
не бентеж спокою зрілих літ.
Буде осінь гарна й плодовита,
овочів не вбили громи з хмар,
і душа, як стиглий колос жита,
зберегла для житниць свій тягар.
Хай же прийдуть ті нежданні й пізні,
ті жнива, сподівані такі!
І впадуть покоси, зрізані
вимахом Господньої руки.

1948

СПОВІДЬ

Не забудеш ніколи провин,
що ранами в серці носиш.
Не прийде до тебе син,
що пробачення в нього попросиш.
Не витреш з пам'яті слів
проказаних гнівно.
Це твій лебединий спів
на нерідному озері співаний.
Це твій передсмертний крик,
твоя сповідь, в серці причаєна...
Хай же буде благословенне повік
ім'я Твоє,

Ти — нерозгадна Тайна.

1968

ДОЩ

Дощ мав прийти коло восьмої,
а прийшов о десятій,
тонкими пасмами дрібнороссяно
впав коло хати.
А жінка чекала напружено,
виглядаючи кожну краплю.
І стогнали сосни так тужно,
що жінка заплакала.

1972

ВИЛАЗИТЬ МІСЯЦЬ...

Вилазить місяць, як полтавський книш,
з-за хмари, як із печі,
і голосом зимових тиш
заводить пісня ночі.
Самотньо йдеш у ніч оцю,
у безвість, в порожнечу,
і, наче каторжний ланцюг,
свій біль волочиш.

1983

БАБИНЕ ЛІТО

Кульбаби одцвіли і мрією пухкою
із вітром пурхнули кудись у далечінь.
За ними серце злинуло у неспокої
стежками маячінь.
Минуло літо, тільки бабине горить ще,
спадає листя на траву, неначе кров,
і баня неба молитовно пнеться вище,
темнішає немов.
Весь світ стоїть, мов храм розписаний штудерно,
Весь Божий світ яріє барвами яси.
І хочеться благать: очисти нас од скверни,
Створителю краси!

1984

РОЗМОВА З НАТАЛЕЮ ЛІВИЦЬКОЮ-ХОЛОДНОЮ

Провів Богдан Бойчук

Питання: Почнім "логічно", тобто з кінця. У вашій творчості я декілька разів натрапляв на згадку про Різовате. Що це?

Відповідь: Руда і Різовате. Це притоки Дніпра. Над тими річками, власне, було село Ліпляве, з якого походив мій батько та його родина. Якраз напроти Канева і Шевченкової могили.

П.: Ви там родилися і росли?

В.: Ні, я народилася коло містечка Тельм'язова, на хуторі своєї баби, в Золотоніському повіті, — це було яких сім кілометрів, може десять, від Ліплявого.

П.: А де ви проводили своє дитинство?

В.: В Лубнях, потім у Каневі, в Тельм'язові й в Золотоноші, де я починала навчання в гімназії. А потім, як почалася революція, ми весь час переїздили, були в Полтаві, потім повернулися назад до Золотоноші, тоді виїхали до Києва, тоді евакуювалися до Жмеринки, де жив мій дід, мамин батько. Моє дитинство було дуже мандрівне.

П.: А коли ви виїхали з України?

В.: На початку двадцятого року. Ми були в Переяславі (звідкіль походить родина мого чоловіка), а батько був тоді з урядом УНР у Кам'янці. Батько прислав по нас. Звідти ми поїхали через Київ на Кам'янець, то була страшна дорога. Моя мама, здається, згадує про це в своїх спогадах.

П.: Хто ще був тоді з вами?

В.: Мати і брат, який мав тоді 11-12 років. Мені було 17. В Кам'янці ми були два тижні. Батько якраз вів переговори в Варшаві, і приїхав до Кам'янця, щоб дістати директиви від Петлюри і від тих партій, що там були. Після наради йому дали доручення, щоб він підписав Варшавську угоду. Тоді, власне, ми з батьком поїхали до Варшави, де перебули ціле літо. Потім поїхали до Тарнова, з Тарнова ми з братом поїхали до Подебрад в Чехо-Словаччині. В Подебрадах брат і я робили матуру. А тоді я вступила до Карлового університету в Празі.

П.: Що ви студювали?

В.: Я взяла романістику. В Празі перебувала до 1927 року, а тоді повернулася назад до Варшави.

П.: Хто з так званої Празької групи був тоді в Празі?

В.: Був Маланюк, Олена Теліга (вона тоді ще не виступала в літературі), був Чирський, був Дараган (дуже коротко, він скоро помер) і Мосендз.

П.: Ольжича не було?

В.: Ольжич був ще тоді дуже молоденький, не виявлявся як поет.

П.: Празька група, як така, ще не існувала?

В.: Ні. Я взагалі вважаю, що це дуже штучна назва. Мені здається, що, наприклад, Юрій Липа ніколи в Празі не був, а його зараховують до Празької групи.

П.: Чи Маланюк в той час був відомий як поет?

В.: О, так, він вже був відомий як поет.

П.: Він студіював інженерію, здається, в Подебрадах.

В.: Так. З тяжкою бідю. Він вічно скаржився, що то страшно, математика... фізика...

П.: А пізніше дуже гордився своїм інженерством.

В.: Так, звичайно, — інженер і будівник строф.

П.: А Дараган?

В.: Дараган писав тоді свій "Сагайдак". Та він помер дуже скоро. Я його бачила на одних літературних зборах празького комітету. Маланюк не міг прийти, бо мав якраз якісь іспити, і просив мене, щоб я взяла участь. Дараган сидів напроти мене, і я звернула увагу на його грузинське обличчя, а тепер читаю в його біографії, що він мав маму грузинку.

П.: Чи ви були ближче з ним знайомі?

В.: Ні, близько не була знайома. Я ближче була знайома з Лятуринською, бо вона також студіювала славистику в Карловому університеті. Ми з нею сиділи рядом на одній лавці. Тепер я чую, всі кажуть, що вона була глуха ще в Празі. Я не пригадую... Я сиділа з нею на одній лавці, ми дуже часто перешіптувалися, — не можна було помітити, що вона була глуха.

П.: А як вона виглядала? Я її ніколи не бачив, хоч жив у тому самому ашаффенбурзькому таборі, що й вона.

В.: Тоді, як я з нею була знайома, вона не мала довгого волосся, завжди була підстрижена, як хлопець, зовсім як хлопець.

П.: Якою була вона у взаєминах?

В.: Дуже приємна, я ніколи б не сказала, що вона мала трагічне дитинство і юність. Ніколи у нас ніяких розмов про це не було.

Вона завжди була усміхнена, завжди дуже мила, дуже тепла. Власне, це тепло було дуже характеристичне для неї.

П.: Чи вона тоді фігурувала як поетка?

В.: Ніколи в нас не було розмов про поезію.

П.: Ви вже тоді писали? Ваша збірка вийшла щойно 1934 року.

В.: Так, я почала дуже рано писати. Збереглося тільки те, що було друковане, а все інше пропало в мандрах.

П.: А коли ви повернулися назад до Варшави?

В.: 1927 року, і там скінчила університет. Чоловікові забрали стипендію і він виїхав до Львова до свого батька. А я залишилася одна, дочка вже була в батьків у Варшаві. То я вирішила теж виїхати.

П.: Я вже питався про Лятуринську, Дарагана. А як вкладалися ваші взаємини з Маланюком?

В.: О, з Маланюком! Як вийдуть листи в УВАН, то побачите, які були взаємини. Як видно з листів, він був страшенно закоханий, але я нічого до нього не почувала. Я була дурна, знаєте, думала, що з поетами можна приятелювати і, можливо, дала йому привід думати, що я теж відповідаю йому тим самим. Він передусім, був старший від мене, був уже знаний поет, а для мене поет — це була якась вища істота. Ми з ним були дуже близькі. Він постійно приїздив до Праги, ми цілими днями ходили й оглядали все. І врешті, коли він побачив, що в мене роман з Холодним, то образився, навіть написав вірша:

На могилу прийде Наталочка може,
певно з Холодним, не сама.

Як робили вечір, присвячений пам'яті Маланюка, Кравців продеклямував той вірш, так що мені аж на сльози зібралося. То було в лютому. Тепер кажуть, що ніби він передчував, що помре в лютому. А я думаю, що лютий був для нього, як судити по листах, місяцем розчарування в коханні.

П.: Мені відомо від Стефановича, що Дараган чомусь зненавидів Маланюка перед смертю. Я писав про це свого часу в *Сучасності*. Чи ви знали Стефановича?

В.: Знала, але не дуже близько. Він взагалі не дуже любив спілкуватися з людьми.

П.: Але повернімося до Варшави. Ви, значить, продовжували там студії?

В.: Так, я закінчила там романістику.

П.: Хто з письменників був тоді в Варшаві? Знаю, що Маланюк переїхав туди.

В.: Так, він переїхав 1928 року, після закінчення Подебрадської академії.

П.: А Юрій Липа?

В.: Юрій Липа студіював в Познані і приїхав до Варшави в 1929 році, скінчивши науку. З Юрієм Липою ми були ближчі тому, що після смерти його батька він вважав мого батька ніби прибраним. Був ще там Андрій Крижанівський, був також Косач.

П.: Тобто створилася так звана Варшавська група?

В.: Група "Танк". Часом її називають Варшавською групою. Але яка то варшавська, коли туди належали і Гординський, і Лесич (який тоді був Дригинич), і Кравців. То була група "Танк", чи просто "Ми".

П.: А хто редагував журнал *Ми*?

В.: Перше число редагували Маланюк і Дубицький. Потім Маланюк відійшов через ту історію з *Ми* і Донцовим і журнал редагував Крижанівський. То був малий Донцов, дуже талановитий, на мою думку, просто закоханий в Хвильового. Раз він прорахувався і, без усякого порозуміння з рештою співробітників, написав рецензію на рік існування *Вісника*, в якій дуже необережно висловлювався про Донцова і про Телігу. Це Телігу страшенно обурило і вона одійшла... Теліга належала до групи "Танк", обіцяла дати нам свій вірш "Подорожній". Мені здається, що то найліпший її вірш, але його чомусь ніде немає в зібраних виданнях її творів.

П.: Може не зберігся?

В.: Ні, він мусів зберегтися, бо був друкований у *Віснику*.

П.: А чому відійшов Маланюк?

В.: Тут якась таємниця. Занадто швидко після появи рецензії Крижанівського з'явився у *Віснику* коротенький лист Маланюка, що він, мовляв, зриває з *Ми* і що його твори, які друкувалися в *Ми* після рецензії Крушельницького, попали туди через непорозуміння. А він сам, просто, приніс їх до нас. Я думаю, що Донцов на власну руку надрукував цю заяву, а Маланюк був такої вдачі, що не посмів протиставитися Донцову. Він був під гіпнозою, під терором Донцова... Від того часу Теліга, забравши той вірш, взагалі не фігурувала в *Ми*. Донцов взяв її під свій вплив.

П.: Кажуть, що між ними була якась романтична взаємність.

В.: Знаючи добре Телігу, я думаю, що все те було тільки

платонічне. Вона дуже любила фліртувати, була дуже весела, чарівна в товаристві, — і тому ходили всякі чутки про неї.

П.: Якою людиною був Липа?

В.: Липа був надзвичайно складною людиною. Ніяк не можу схопити його.

П.: В чому ця складність?

В.: В його вдачі. Він бував надзвичайно людяний, такий якийсь особливий, — а іншим разом міг бути, просто, нечемний. Я випадково знайшла статтю Маланюка про Липу та Ольжича, і Маланюк, власне, пише, що духовим батьком Ольжича є Липа. На мою думку, то абсолютно невірно, через те, що Липа зі всією своєю суворістю (він каже: "за знак собі я взяв немилосердя"), хоч і був у дійсності немилосердним, одночасно був і людяним, дуже людяним.

П.: Був барокковою персональністю.

В.: Так. А Ольжич, власне, був сухий, холодний, немилосердний. Маланюк у тій статті каже, що Ольжич був співтворцем світу, значить, творив світ. А я не хотіла б бути в тому світі, що вийшов з-під пера, чи з-під творіння Ольжича. Думаю, що його сухість — це сухість ученого, яким він був у першу чергу.

П.: З твору Ю. Косача *Еней і життя інших* виходило б, що між Оленою Телігою й Ольжичем існували інтимні взаємини.

В.: В нас ніколи тоді не було навіть розмов про Телігу й Ольжича. Вона була дуже близька з Мосендзом, який жив увесь час в Празі, їздив по санаторіях.

П.: Який він був як людина?

В.: Тяжко власне сказати, він переживав велику трагедію. Він мав наречену, яка була внучкою Софії Русової. Всі ми, дівчата в Подебрадах, в один рік вийшли заміж. Ми думали, що й вона вийде заміж за Мосендза, а раптом вона вийшла несподівано за цілком когось іншого, — солідного типа, старшого від неї на роки 15, бувшого офіцера, дуже несимпатичного. Мосендз це дуже переживав. Що між ними зайшло — ніхто не знає, то якась таємниця. Але в збірці Мосендза *Людина покірнa* є одно оповідання, яке безперечно навіяне тією зрадою. Мосендз ніколи не був у Варшаві. Він тільки листувався з Оленою Телігою і дуже, по-моєму, не по-приятельськи повівся зі мною. В Подебрадах між нами була велика приязнь. Але, очевидно, приязнь з Оленою Телігою в нього була більша. Начитавшись листів Донцова й Олени Теліги, він неприхильно зустрів мою збірку *Вогонь і поліл*, хоч майже всі вірші в тій збірці були друковані в *Літературно-науковому віснику* і у *Віснику*. Донцов мені весь час говорив: "Де

ваші еротики, — дайте мені ваші еротики". Після того, в тому ж *Віснику*, появляється коротенька, дуже неприхильна рецензія Мосендза:

Я не боюся критики, але тоді, коли вона є об'єктивна і фахова. Комусь можуть подобатись чи не подобатись вірші певного поета, але рецензент мусить оцінювати їх за їх мистецьку вартість, а не за те, що вони оспівують те, що не подобається рецензентові. Так було і є в *Советах*, де особисті, душевні переживання були заборонені, все мусіло бути лише за програмою партії. Кому, мовляв, потрібні такі вірші?

П.: А Юрій Липа і Маланюк у Варшаві?..

В.: Вони приятелювали. Саме вони удвох хотіли написати до *Вісника* рецензію на *Вогонь і попіл*.

П.: Тоді перейдем до цієї вашої першої збірки. Вона вийшла 1934 року. Тут основно лірика кохання, сенсуальна, яка мені дуже подобається. Але між цією збіркою і збіркою *Сім літер*" — щось змінилося, наче ви відвернулися від себе, від того, що робили перед тим. Що вас спонукало до любовної лірики першої збірки?

В.: То дуже тяжко сказати. Вірші в мене взагалі виходили завжди так якось... спонтанно. Я взагалі не знаю, як можна відповісти на питання: як родиться поезія. Ніколи не було якоїсь спеціальної спонуки... З теперішньої перспективи бачу — я вам навіть написала — що це цикл жінки, яка починає з подружжя, потім приходить велике закохання, розчарування, відтак апатія, сум і, врешті, поворот назад до себе.

П.: Ви це назвали "драмою жіночого серця". А коли писалися речі, що вийшли в 1937 році, в збірці *Сім літер*? Тут наче злом, зворот до героїки, патріотики.

В.: Вони писалися часто рівнобіжно з тамтими. Я їх вибрала, просто. До *Вогню і попелу* пішли одного роду вірші, а до другої збірки — інші.

П.: Мене завжди такого типу громадські вірші лякають... Що вас спонукало до цього?

В.: Щире почуття. Туга за Україною. Я ніколи не писала, не маючи відповідного настрою. Ніколи не могла б написати нічого на замовлення.

П.: А цікаво — чому ця туга прийшла саме в той час?

В.: Бачите, після того як вийшов *Вогонь і попіл*, а потім *Сім літер*, молодий ще тоді син Мілени Рудницької, Іван Лисяк-Рудницький, натякав у статті, що, мовляв, у мене були якісь еротичні почуття до Петлюри. Я Петлюру ледве знала; він бував у нас, але я тоді була замолода, щоб бути присутньою при тих розмовах; в

мене було лише безмежне обожнювання... ну, власне, любов, як до національного героя. Я була присутня, як він в'їздив на чолі війська Директорії до Києва. Ми стояли на вулицях і дивилися, —тому в мене і в брата було таке дійсно чуттєве відношення.

П.: Це була, так би мовити, доба громадської лірики, вісниківства. Наскільки ці настрої вплинули, чи надхнули вас?

В.: Я не думаю, щоб це був вплив. У мене завжди вірші впливали з щирого почуття, з щирого настрою... В цьому випадку з туги за чимсь, або, скажімо, з обурення, з приводу чогось. Бачите, в ті часи всі ми твердо вірили, що повернемося назад, будемо знову в Україні, і це, можливо, було стимулом до творення. Ми ніколи не думали, що будемо вмирати на чужині.

П.: Після війни в вашій творчості починається антигероїчний період.

В.: Бо після війни — все розвіялося. Коли підходила Друга світова війна, — пригадую, як приїздив брат мій, і ми постійно говорили — "о, війна буде, війна буде — поїдемо додому". Всі, розумієте, були ще повні надій, повні оптимізму... Я, між іншим, знайшла вашу статтю "Два штрихи",* яку ви згадували, і вважаю, що ви там дуже образливо представили "збірний портрет Празької групи". Були, звичайно, в той час, як, зрештою, є й тепер такі "поети", які висловлюються голосними патріотичними "фразами", не вкладаючи в них ані щирого почуття ані справжнього таланту. Це поети, твори яких декламуються на різних багатолюдних академіях, переважно доморослими декламаторами. Але, запевняю вас, що Юрій Липа, Оксана Лятуринська та, зрештою, і Маланюк, і Олена Теліга — були цілковито щирі у вислові своїх почувань і до того вашого збірного "портрету" їм зовсім не треба було "підтягатися". Вони були такими, якими створила їх та доба, і їх ніщо і ніхто не змушував писати так, а не інакше. Од до "батька" Сталіна їм не треба було писати. У них була одна "єдина Пані" — Україна.

Ви кажете, що вас вірші громадсько-політичні лякають. А чому? Лякати може тільки щось невдале, неталановите, негарне, нещире... Тоді був оптимізм. Але я відбігла від теми.

П.: Я радий, що відбігли...

В.: А після війни увесь той жах, що творився в таборах, потім ця американська дійсність, фабрики, оці постійні видавання грошей на весілля, на всякі бенкети, — розуміється, страшенно пригноблювали і пригноблюють мене. Потім, в мене також була

---

* Сучасність 1980, 1, — Ред.

трагедія. Наша дочка була довгий час хвора на туберкульозу. Вона почала хворіти ще в Варшаві, а під час війни її треба було дуже посилено годувати, знаєте, а тут ніде нічого роздобути не можна.

П.: Це розчарування і трагедії відбиваються у ваших останніх віршах. Цікаво, що в них з'являються теж метафізичні мотиви, яких не було раніше. З чого вони випливають?

В.: Бог його знає. Тяжко це сказати, — з роздумів. Бачите, я дуже релігійна, але не по-церковному. Я не зношу ритуалу. Я люблю Службу Божу, люблю, як хор співає, але та церковщина мене убиває, і я, грішна, не буваю часто в церкві, вдома молюся. Я вірю в вищу силу.

П.: Ваш стиль від початку до сьогодні був установлений, не мінявся справді. Виглядає, що ви не експериментували над формою, не ставили форму як ціль.

В.: Ні, в мене не було цього. Але мої теперішні вірші вільніші від тих, які були раніше; це впливає просто з того, що мені вільніше так висловлюватися. Але експериментування над формою... це мене ніколи не цікавило. А форма як ціль — для мене щось незрозуміле...

П.: Форма у вас співзвучна з настроєм.

В.: Бачите, я вважаю, що найвищим і найкращим мистецтвом є музика, — мені здається, що поезія мусить якнайближче підходити до музики, тому я ніколи не пишу без ритму, чи навіть без рими. Поезія мусить звучати, як музика. Принаймні, я так думаю.

П.: Тоді вам повинен подобатися Тичина.

В.: О, Тичину, раннього Тичину, я страшенно люблю!

П.: Тичина все-таки експериментатор.

В.: Ну так. Але, в першу чергу, поет.

П.: Хоч, може, ваша музичність є більше співзвучна з традицією, яку встановив Олесь, не Тичина?

В.: Так, можливо.

П.: Глянувши назад — як ви почали писати?

В.: Бог його знає. То щось таке дивне. Я почала писати як мені було років 9-10. То були вірші надхнені читанням, або народними піснями. Я пригадую, моя мама дала їх прочитати одному знайомому студентові — це був пан Зоц. Він, читаючи, сказав: "пахне Гайне". А я Гайне тоді ще не читала.

П.: Він дуже вдало помітив.

В.: Ну, так.

П.: Звичайно кожний поет має свого поета, який є для нього дороговказом, чи джерелом надхнення. Які були ваші джерела?

В.: Народні пісні. Щодо поетів... В Україні дуже мало українських книжок доходило на провінцію перед революцією, їх тяжко було дістати. Російських книжок і перекладів на російську мову з чужих літератур в нас в хаті не було багато. Російської поезії я також не знала, тільки те, що вчили в гімназії. Допіру на еміграції познайомилася з російськими поетами.

П.: А сьогодні, глянувши назад, — на Празьку і Варшавську групи, — кого з них ви найбільше любили?

В.: Я дуже високо ціню Лятуринську.

П.: Вона в багатьох відношеннях протилежна до вас.

В.: О, звичайно. Цілком протилежна. Вона, на мою думку, не виставляє свого "я" в поезіях. А в мене...

П.: У вас же все проходить крізь призму вашого "я".

В.: Так. Я теж дуже високо ціню Юрія Липу. Щодо Маланюка... він, звичайно, був мені дуже близький, але мене страшенно дратувало в нього те, що він неохайно ставився до мови. От, наприклад, він пише: "віка" замість "віки". Ну, це ж неможливо, як такий поет, як Маланюк, не міг посидіти і придумати щось ліпше...

П.: Я думаю, що це один з його формальних, свідомо вживаних засобів, може частинно ставання на котурни.

В.: Я не знаю. Ми постійно сварилися через це. І він назвав мене в одній своїй статті "золотоніським пуристом". Але він, безперечно, великий поет. Можна сказати — велетень. З російських поетів мені дуже співзвучна Ахматова. Стилем співзвучна.

П.: Світобаченням теж, мабуть.

В.: Так. В Празі Маланюк мені багато говорив про Цветаєву, з якою він був знайомий. Але Цветаєва мені не говорить нічого.

П.: Як ви оцінюєте те, що творилося вже після Другої світової війни на еміграції?

В.: Я тоді не могла брати участі в літературному житті, бо якраз треба було боротися з щоденним життям.

П.: Я думаю — загально глянувши на поезію — Барки, Лесича, Зуєвського, Нью-Йоркської групи...

В.: Як вам сказати... Емми Андієвської я не розумію і ніколи не зрозумію. Один добрий критик каже: "а її треба дев'ять разів прочитати, а на десятій зрозумієш". Нащо я маю десять разів читати? Ліну Костенко прочитаю один раз, і мені все запам'ятається, і все мене зворушить. Потім прочитаю ще раз і ще раз, але

вже не для того, щоб розуміти, а для насолоди. Отже, я думаю, що поети в Україні, такі як Ліна Костенко, Симоненко, Вінграновський — є більше співзвучні нам, старшим, ніж ці, що тут, на еміграції. Ці втратили зв'язок з Україною і пішли за новими течіями, чужими... А ми, старі, маємо Україну в душі, ми не втратили її.

П.: Добре. Я поставлю питання інакше: візьмемо Шевченка, Лесю Українку, Олесья, Вінграновського, Ліну Костенко і так далі — я не бачу стилістичного ходу, руху вперед.

В.: Після руху вперед, завжди є рух назад. Спостережіть усі рухи, літературні й мистецькі. Дещо з теперішніх досягнень є тільки повторенням того, що було досягнене. В кожному разі, я думаю, що література мусить бути призначена не тільки для вибраних. Експериментаторство виправдовує себе тільки справжнім талантом експериментатора. Ані Шевченко, ані Лесья Українка, ані Франко з його "Зів'ялим листям", ані Тичина чи Хвильовий, ані так звані поети шестидесятники — не були б тим, чим вони є для всіх, не тільки для малого гурту експериментаторів, якби вони не мали таланту. Так я розумію експериментаторство, хід вперед.

П.: Глянувши ще раз через плече — чи ви жалуєте за чимсь, чогось?... Чи робили б деякі речі інакше?

В.: Я жалую, що не здійснила того, що задумала перед війною. Жалую також, що втратила 17 літ на фабриці. Я тоді могла ще багато зробити, я ж була ще в силі віку. Але так уже в нас є: поети, мистці, мусіли калічити свої душі на фабриках та інших тяжких роботах, якщо приїхали сюди в такому віці, що не могли перекваліфікуватися.

П.: Дякую вам, пані Наталю, за одверту й дуже цікаву розмову.

ИНТЕЛІГЕНТ

Екранізований роман (VI)

Левон Лайн

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ЧЛЕН ПАРТІЇ «И. И.»

(«Испуганная интеллигенция»)

Сподіваюся, ви пам'ятаєте цю помітну партію, що відіграла в свій час не дуже помітну роллю. Авторство назви цієї партії належить також помітному політичному діячеві, басарабсько-курському депутатові Володимиру Пуришкевичу. З цього ясно, що гостре слово можна почути і від чорносотенця. Мій герой — досить помітний член цієї партії, що ніколи не виливалася в якібудь зашкарублі організаційні форми, але володіла в свій час не менш монолітною одністю прагнень своїх членів, ніж сама РКП. Це дозволяє вдатися до резигнацій щодо цінності організованості, коли взяти на увагу долю двох цих помітних партій... До речі, мій герой взагалі, звичайно, позапартійний... Так ось можна було б удатися до резигнацій, але не варт. І без того видно. Тим більш — ми в кіні, а кіно — зорове мистецтво...

Дивіться.

Попереджую: на екрані робиться казна-що, нічого не зрозумієш, ерунда, плутанина якась, кількоразово комбінований кадр, напливи та інші хитрі штуки режисера й оператора... Нарешті, звичайно, ви зрозумієте. Нарешті, в кінці цієї частини, навіть мій герой зрозуміє. Дещо він зрозумів і з самого початку. Ну, дивіться...

... Через вулиці великого міста — величезні полотнища. На полотнищах гасла літерами з сажинь... ОТЕЧЕСТВО В ОПАСНОСТИ!.. На білих полотнищах червоними літерами завбільшки з цілий сажинь... РЕВОЛЮЦИЯ В ОПАСНОСТИ!!.. Полотнищ багато... Далеко над величезним містом має в повітрі червоний прапор... ВСЯ ВЛАСТЬ СОВЕТАМ... Прапор наближається, затуляє весь екран... ВСЯ ВЛАСТЬ СОВЕТАМ... Миготять, плигають в безладних відмінах — вулиці, юрби, будинки, величезні білі полотнища з червоними знаками оклику... Серед цього хаосу скакає у розпачі обличчя Інтелігента. Інтелігент роздвоюється, розмножується

Передрук з журналу *Нова генерація* 1928, 3-6. Продовження з *Сучасности* 1985, 2.

неймовірно швидко — дві, п'ять, десять, сто інтелегентових фізіономій заповнили екран живою мозаїкою. Фізіономії схвильовані, стурбовані — і балакають, балакають — швидко, як кулети: СПАСАЙТЕ РЕВОЛЮЦІЮ!! СПАСАЙТЕ РЕВОЛЮЦІЮ!.. СПАСАЙТЕ РЕВОЛЮЦІЮ... Розмножений Інтелегент зменшується кількістю, одночасно німіючи... Над величезним містом червоний прапор рухається повільно й могутньо. Фізіономії розтанули... Вщухає безладний танок білих полотнищ... Червоний прапор несуть попереду багатотисячного натовпу... Ще кілька разів у рівних куточках екрану на якусь частку секунди вискакує голова Інтелегента, пробує кричати... Не встигає й зникає... СПАСА... ЛЮЦИ... Червоний прапор — ВСЯ ВЛАДА РАДАМ — запанував над усім екраном... Десь вискочив Інтелегент, гукнув — "*Спасайте революцію*"..., і —

Інтелегент швидко йде, майже біжить вулицею...

«...а також і майно».

Інтелегент швидко біжить східцями банку...

В гарненькій квартирці Інтелегента його дружина, хапаючися, "переховує цінності"...

Я казав, що мій герой дещо зрозуміє з самого початку... Стара гвардія вмирає, але не здається. Щирий член партії І. І. не вмирає і не здається... Коли чесно забути давно забуту офіційну романтику часів Бонапарте, доведеться визнати, що поведінка І. І. має куди більше рації...

Інтелегент виходить з банку. Обличчя майже цілком задоволене і далеко спокійніше, ніж у попередньому кадрі. Помацав внутрішню кишеню.

Жест, як відомо, інстинктивний і мудрий: перевірка і зайвий момент задоволення...

В гарненькій квартирці Інтелегента безладдя... Дружина Інтелегента виснажує всю фантазію, у творчих муках винаходить методи переховування — знайшла! Геніяльна ідея! — Болонка.

В нашійнику болонки відпорола підшивку. Нашійник перетворився в сосиску. Сосиска напхана обручниками, камінчиками й іншим таким.

Болонка, нахиливши на бік головку, уважно дивиться на роботу хазяйки.

І, звичайно, нічого не розуміє...

Інтелегент стукає в двері маленького ювелірного магазинчика. Старий хазяїн довго не відчиняє. Розглядає його з середини. Переговори. Нарешті, двері відчиняються.

Розмова йде далі в магазинчику. Дідок дуже енергійно і дуже

правдиво крутить головою негативно. Шия в нього довга, тонка й суха, але — тривала... Інтелігент переконує його з майстерністю досвідченого мітингового оратора. Виймає з кишені і кладе на прилавок пачку кредиток. Дідок перестав крутити головою. Замислено дивиться на кредитки. Вирішив і поліз за пазуху. Витягає маленький замшевий капшук, з-за прилавку витягає терези. Висипає з капшука кілька камінчиків.

В гарненькій квартирці Інтелігента його дружина все ще пакує нашійник.

Болонка, нахиливши голову в бік, уважно дивиться на її роботу...

І, звичайно, і досі нічогосінько не розуміє... .

Старий хазяїн випускає Інтелігента з дверей маґазинчика.

Інтелігент, зробивши кілька кроків, оглядається і з задоволенням потирає руки.

Старий хазяїн відійшов від дверей, оглянувся і з неменшим задоволенням потер руки...

Перша ознака ідеально чесного гандлю: обидві сторони задоволені. Отже, помилково буде гадати, що хтось у даному разі був шахраєм...

Дома Інтелігент показує дружині свої надбаня. Дружина демонструє свій винахід. Обоє цілком задоволені з діяльності одне одного...

Екран темніє... Павза...

Перші дні... Незрівняні перші дні. Повні незрівняного запалу й патосу для всяких божевільних і озвірілої "черни". Повні глибокого (звичайно, громадського) суму для мого дорослого героя, що не був сліпий, що все бачив, усе передбачав...

Панорама величезного міста... Червоний прапор затуляє весь екран — **ДА ЗДРАВСТВУЕТ СОВЕТСКАЯ ВЛАСТЬ.**

Коло Інтелігентів сидить у похмурій розпучі, розпачливо хитаючи головами... **ЗАГИНУЛА РЕВОЛЮЦІЯ...**

Знову йдуть дні, великі, як роки, швидкі, як хвилини... Сказано тезу, надійшли часи антитези — так, принаймні, говорять сліпі. Ні — не піддурити щире громадянське серце мого героя такою дешевою... Він бачить факти.

Карта Росії... На мапі з'являються написи: "Українська Республіка", "Кримська Республіка", "Царево-Кокшайська Республіка", "Весьєгонська Республіка"... Дедалі більше написів, дедалі дрібніші літери — вся карта вкривається республіками...

Коло Інтелігентів сидить в похмурій розпучі, розпачливо хитаючи головами... **ЗАГИНУЛА ВЕЛИКА РОСІЯ...**

Екран темніє... Довга темрява...

Чорна і безнадійна, як розпука мого героя, що втратив усе, що є цінного для громадянина: батьківщину, волю, посаду — все...

Більшовицькі страхіття

В гарненькій квартирці Інтелігента він з дружиною сидять за столом пригнічені, мовчки... Раптом обоє здригнули, перелякано глянули одне на одного. Дзвінок. Інтелігент нарочито байдуже пропонує дружині відчинити двері. Дружина, широко перелякано категорично відмовляється...

Тут жінка демонструє широко, як завжди ширі ми буваємо в мент небезпеки, свою дрібність, порівняно до хороброго чоловіка...

Інтелігент хоробро виходить.

У передпокої біля дверей прислухується...

Ззовні чиясь тремтяча рука тисне на дзвінок...

Інтелігент надзвичайно обережно відчиняє двері, не знімаючи ланцюжка. Як тільки він скинув останню клямку, хтось різко штовхає двері всередину. Інтелігент відскакує...

На порозі стурбоване обличчя тестя.

Інтелігент швиденько відчиняє двері. Впускає тестя і знову запирає їх ретельно, на всі запори...

Біля столу — родинна рада. Тесть розповідає:

Майже цілком тотожне повторення тільки-оце описаної сцени, але, — на квартирі тестя. Рука, що тисне на дзвінок, не дрижить. Двері відчиняються досить чемно. На порозі — постать міліціонера перших днів революції з гвинтівкою через плече і з нашивкою на рукаві цивільного пальта. Міліціонер запитує, чи туди поїде. Тестя трясуть головою, не розбирає — чи позитивно, чи негативно. Міліціонер не розбирає й сердито запитує вдруге. Тестя із великим зусиллям хитнув головою позитивно. Міліціонер з купки папірців виймає одного і простягає тестеві. Просить розписатися і йде... Тестя зачиняє двері, боючися глянути на папірця... Біля столу з дружиною читає. Це — оповістка: "Гр. С. Є. Столетову. Починаючи з завтрашнього дня, щоденно ви мусите являтися на збірний пункт В/району о 6-й год. ранку". Підпис... і... *трикутня* печатка...

О, проблемо форми і змісту!.. Мені відомо, що Сава Єремєєвич живе тепер у житлокоопі, де виконує певні громадські обов'язки на одній з виборних посад. Отже, він щодня бачить і навіть сам ставить трикутню печатку. І — нічого... Треба гадати, він навіть забув своє перше вражіння. Багато з вас, мої читачі, теж забули, а дехто й не знає, яким жахом для

кожного культурного і інтелектуального серця був наповнений оцею рівнобічний трикутник печатки ЧК.

Один колишній "действительный статский советник", людина культурна й освічена, що взимку 19 року жив у Москві, крав вечорами революційні плякати та оголошення для опалення своєї "буржуйки", а вдень стояв у півверстових чергах по обід, еквівалентний 75 калоріям, з дня жовтневого перевороту принципіально кинув стригтися й голитися, а із своїм єдиним сином — камер-пажем, що вступив на службу до більшовиків і іноді приходив до старого та забував у нього чвертку хліба або пачку махорки, — говорив лише французькою мовою, — так ось цей дідок одного разу, приймаючи мою візиту в своїй кімнаті, єдиній, що йому лишили з помешкання на 12 кімнат (не буду гріха таїти, і я, згідно з відповідним ордером, займав будуар його покійної дружини), — говорив мені довго, вишуканими, закругленими дотепними фразами, що несподівано вилітали з-під його брудносіро-рудуватих вусів, говорив невпинно і пораючися із димною буржуйкою, гріючи для гостя чай, і сидячи потім у фотелі біля чайного столика, за винятком лише моментів, коли він переконував мене влити в склянку з окропом ще одну ложечку "ромового" екстракту на чистому фальбергівському сахарині, ввесь час він говорив про велике, таємниче значіння форми... Трикутник, Квадрат, Пентаграма, Шостикутня зірка, Круг — вінець усього... Звичайно, більш за все — про трикутник та п'ятикутню зірку... Трикутник — первісна геометрична фігура, символ початку буття, бо в вигляді трикутника ми бачимо лоно жінчини. Далі — сумеро-академіяни, гіндуси, інки, Кріт, Атлантида і т. ін. і т. ін. У трикутник вписане "всевидюще око" єврейсько-християнського Бога-Саваота... Далі, Евклід, Архімед, Пітагор, Гавс, Лобачевський, Ріман... Трикутник кутом униз — лоно життя. Кутом вгору — смерть... Кабалістична єврейська шестикутня зірка... Два такі трикутники один на одному... Кабала, Абарбанель, Амбруз Паре, Тамплієри, Інквізиція. Розенкройцери, Франкмасони, Ротшільди, Пірпойнт Морган... О!.. П'ятикутня зірка, Пентаграма, Чорна магія і далі щось цілком незрозуміле... Нарешті, Месія... Або Морган, або один чистильник чобіт у Римі, або Лев Троцький. Певно лише, що один з них, а хто саме — це не важно. Суть в тому, що єврейський Месія — це і є Антихрист... Ясно!

Так ось, дорогі читачі, що означає трикутник ЧК! На превеликий жаль, я скоро розлучився з симпатичним дідком і, мабуть, надовго, бо він вмер, і тому я так і не знаю, що означає трикутник житлокоопів. І ніхто мені цього розказати не може. Страшенно прикро... Береш справку для пошти, приміром, — невинна річ, здається, і раптом тобі ставлять печатку Антихриста. Страшно на цьому світі, товариші...

Не думаю, щоб шановний Сава Єремійович знав усю глибину того жаху, що його символізувала ця печатка. Його уявлення було спрощене, воно впливало просто із зіставлення двох фактів: він сам — буржуй, а другий факт — ЧК. Його уявлення, просте й чітке, цілком поділяла його супруга (що одразу заплакала дрібними сльозинками, не змінюючи виразу свого заплятого обличчя) та його дочка і зять. Уявлення ось яке:

— Два звірячого вигляду більшовики тягнуть тестя до стінки.
— Ну — і т. д...

Пригнічена непорушність тестя, дочки, зятя...

Інтелігент випростовується і рішуче стукає долонею по столі:
"Тікати!"

Вхідні двері. На дверях неохайно зроблена таблиця: "Відділ перепусків ДТЧК".

Інтелігент, одягнений по-пролетарському, нерішуче спиняється перед дверима. Взявся був за ручку, схаченувся, зняв пенсне і заховав його. Потупцював ще трохи на місці і ввійшов.

Інтелігент біля бар'єру розмовляє з вартовим агентом. Інтелігентові погано...

Він уперше бачить на власні очі чекіста — одного з цих страшних, кровожадних звірів... Правда, тестя вони не розстріляли, а послали лише рубати дрова... але ж — шановного комерсанта, людину поважну, ну, і, нарешті, людину, що й комплекцією збуджує до себе пошану, і... рубати дрова! А тисячі й сотні тисяч замордованих, закатованих, що про них з найпевніших джерел йому точно... І все це роблять отакі, як оцей сонний, млявий, звичайнісінький собі парубок... О, загадка глибина душі колишнього "народу-богошукача", "великого руського народу", що йому так щиро служити збирався мій герой (див. част. II) і що раптом перетворився в народа-звіря, душогуба і "взбунтовавшегося раба!" — Страшно на цьому світі, панове інтелігенти...

Агент мляво бере документи, жестом запропонував почекаати і пішов до сусідньої кімнати.

Інтелігент примостився на краї лави, чекає.

Агент в сусідній кімнаті, не хапаючися, розмовляє з начальником.

Інтелігент починає хвилюватися...

Ще б пак...

Агент в сусідній кімнаті крутить собачу ніжку. Начальник робить те саме. Інтелігентові документи лежать на столі.

Інтелігентове хвилювання зростає. Він мучиться. З жахом поглядає на двері, куди пішов агент...

Чим ще можна посилити оцю тяганину, як не жажливими подіями, що назрівають в оці хвилини, і зараз упадуть на мого героя? Ці звіри, безперечно, знають усе, вони взагалі все знають, вони знають і болонку, і Тимчасовий Уряд, — вони послали по варту, вони...

Агент та начальник смачно затягнулися. Начальник, нарешті, підсунув до себе документи, переглядає...

Страждання Інтелігентові доходять апогею. Він крутиться по лаві, поглядаючи щосекунди на двері...

Він уже не чекає на варту... Який він дурний був, що чекав! Яка варта? Навіщо? Тюрма! Суд? Нічого подібного! Йому здалося, що він живе

в культурній країні. Він забув... Просто ввійде зараз агент, брутально вилається і вистрелить йому з мавзера в лоб... На брудній долівці он кілька плям! Не від чобіт же ці плями...

Начальник розглядає документи. Запитав агента. Той низав плечима і зробив гримасу: "А чорти його батька знають". Потім махнув рукою.

Інтелігент не в силі витримати. Тремтючи, встає й починає сунутися до дверей.

Начальник умочив перо в каламар, зняв з нього дохлу муху, ліниво вилаявся і поклав резолюцію. Агент взяв папірця і пішов до дверей.

Двері відчиняються.

Інтелігент кинувся до виходу.

В кімнату спокійно входить агент з папірцем.

Фізіномія Інтелігентова сповнена жаху.

Здивований погляд агента.

Інтелігент неймовірним зусиллям стримується і примушує себе наблизитися до бар'єру.

Агент випишує перепустку.

Інтелігент не вірить своєму щастю.

Щось подібне до усмішки. Метушливі жести. Дрібні поклони. Швидко вийшов...

І за що?..

Багато дехто з вас мусять зрозуміти мого героя — надто багато. Всі ті, що так само, як і мій герой, прагнули всією істотою своєю.

«Туда, где все обильем дышет»...

"...где реки льются чище серебра..." ну і т. далі. Багато дехто з членів І. І. справді пішли куди далі — аж до місцевостей, wo die Zitronen blühen, а були й такі, що докотилися до місць, що їх жаден поет не оспівав... Мій герой обмежився руським текстом...

"...где реки льются чище серебра...", де "Грицькам" цілих три роки було не до "Марусь", а "Марусі" цілих три роки виплачували натуральний податок культурним спасителям Росії, України та мого героя — майже всіх національностей земної кулі... І дружньо допомагали їм Хайки, Лії і Сури, що їх поет не передбачав...

Посадка в теплушки. Інтелігент і жінка одягнені по-пролетарському. Жінка підперезана мотузком. З-під жакета в неї виглядає морда болонки.

Тесть з тещею, в настрої дуже сумному, проводять. Теща моргає очима і плаче дрібними сльозинками з дерев'яним виразом розпливлого обличчя.

Інтелігент з дружиною дуже заклопотані кошиками, чемаданами, клунками та картонками. Всього цього — маса. Обое мету-

шаться. Заважають інші пасажери, що теж вантажаться.

Нарешті починається слізне прощання.

Пробігає агент ДТЧК. Крикнув поспішати...

Як відомо, встановивши на залізницях два дзвінки, ми зробили два кроки назад, бо одним з перших досягнень наших було цілковите знищення всяких дзвінків, разом з розписом... Таки є дещо справедливого в твердженнях опозиції...

Дочка з силою видирається з ніжних обіймів мами і починає лізти в вагон.

Ви колинебудь лазили в товарний вагон? Коли лазили, то зрозумієте трагедію культурної жінчини, поставленої перед такою проблемою... Проте не знаю, як чого іншого, а лазити в теплушки революція навчила і контрреволюціонерів...

Червоноармієць, що стояв збоку дверей, побачив болонку, яка дуже заважала своїй хазяйці, і трохи глузливо усміхнувся. Усміхнувся і ткнув обережно чорним пальцем в чорненький лакований носик.

Марія Савівна відскочила, як опечена. Марія Савівна вистрелила в червоноармієця поглядом, що в ньому невідомо чого більше — переляку, чи люті.

На обличчя червоноармієця здивовання. Здвигнув плечима, плянув, зробився офіційний і почав підганяти пасажирів.

Знову пробіг агент.

Інтелігент якось уштовхнув дружину в вагон і вліз сам з допомогою тестя.

Паровіз смикнув. Поїзд рушив... Хустинки замаєли в повітрі.

Зворушливий спосіб близьких людей зробити себе видимими одному якнайдовший час... Звичайно роблять так: махають хустинкою $\frac{1}{2}$ хвилини, повертаються й ідуть додому або на своє місце в вагоні. — Отак багато зворушливих і чудових звичаїв пережили самі себе: вживати їх або ніколи, або шкідливо. Рукостискання, приміром, передає заразу... Крім того — не плійте, бажаючи висловити незадоволення, не кашляйте, бажаючи звернути на себе увагу, не здіймайте на холоді капелюха, бажаючи привітати милу даму, коли ви лисі. Ввічливість та уважність до дам лисих — річ обмежена... Проте, хоч це й корисні вказівки, але, здається, не на тему...

ЧИСТИЛИЩЕ

Прикордонна варта перевіряє майно Інтелігента. Корзини й вузли розв'язані.

Інтелігент метушиться, виявляє аж надто всіляку покірність. Один з агентів лічить білизну. Відрахував 12 штук, запитав через плече у старшого, чи правильно. Старший хитнув головою.

Агент відкладає у бік решту білизни. Переконливо і багатословно щось пояснює Інтелігентові. Той енергійно погоджується, робить радісно готовну усмішку. Але словоохочому агентові мало. Він знову звертається до старшого.

Той неохоче виймає з кишені потертого папірця.

Агент говорить швиденько й ласкаво, показує папірця Інтелігентові. Це — "Інструкція огляду вантажа тих, що виїздять за межі РСФРР".

Агент пояснює.

Інтелігент енергійно погоджується...

Дружина Інтелігента стоїть осторонь. На лиці — стримана тривога. Речей теж дуже жаль...

Другий агент, простуватий сільський хлопець, витяг з кошика і тримає двома пальцями ніжно мережане дессу. Розглядає уважно й здивовано. Запитливо глянув на старшого.

Старший посміхнувся, пояснює.

Словоохочий агент теж весело посміхається і теж пояснює з усіма подробицями.

Другий агент ніяково усміхається.

Обличчя Марії Савівни — обурене, шоковане...

Жах! Вона наче на собі самій відчуває дотик брудних пальців оцього хлопця, цього звіра... Яке знущання!.. Вона викине геть це дессу!.. А проте, не викине...

Другий агент, засоромлений, вкладає дессу назад в кошик і даремне намагається пригладити його долонею...

ОСТАННІ СТРАХІТТЯ

По шосе йдуть Інтелігент з дружиною, навантажені понад силу. За кілька кроків попереду — другий агент. Жінці Інтелігента особливо незручно через собачку.

Агент кілька разів оглядається. Допомогти цим буржуям, чи ні? Поправив на плечі гвинтівку, підійшов до жінки Інтелігента і мовчки взявся за найбільший клунок. Марія Савівна перелякана — але віддала. Дивиться недовірливо, з острахом. Агент кинув клунок на плече і пішов далі.

Жінка Інтелігентова йде зараз майже порожнем. Вільною рукою притискує до грудей болонку. Час від часу поглядає на агента, що йде трохи зігнувшись, під тягаром її клунка. Інтелігент ледве лізе, перевантажений майном...

Ми, люди, надзвичайно рідко здатні усвідомити своє щастя. Мій герой і його дружина роблять останні кроки на більшовицькій землі, але тисячі дрібниць, оформлених у кошики, клунки, болонку й картонки — пригноблють їх, впливаючи безпосередньо на сприймання... Скиньте з

плеч ваші кошики й клунки, дорогий читачу! Всі люди, а значить і ви, завжди кудинебудь ідуть. Ми ніколи нікуди не доходимо, крім смерти, бо досягнення — це зупинка, припинення руху, а це й є смерть. Але ми раз-у-раз робимо останні кроки перед брамою раю... Киньте ваші кошики й клунки. Кожен крок — єдиний, кожен крок — досягнення, кожен крок — радість. І кожен крок мусить бути легкий. Киньте ваші кошики й клунки і не думайте, що це — не на тему.

БІЛЯ БРАМИ РАЮ

На тому ж шосе рогатка. Біля рогатки натовп утікачів. Натовп увесь інтелігентський, хоч і одягнений дуже скромно.

У всіх клунки, кошики. Всі збентежені. У всіх жагуче прагнення — на той бік рогатки. Товчуться, штовхаються. На обличчях страждання, злість, лють. Скандалів нема лише тому, що згадане прагнення пересилює всі емоції.

Це не натовп грішних душ, що благають впустити їх у рай: вони ні в чім себе не почувають винними. Навпаки, скорше вони святі, пророки, що їм "несть места в своем отечестве"... Хіба не пророкували вони загибелі Великої Росії? Хіба вони збрехали? Де Єдина Неделіма? Тож то й воно... Горе нам! Як говорила мені одна бабуня, розбиваючи вщент мою аргументацію: "Раніш ви могли сказати: я руський, я українець, а тепер — я есерсерський, я уесереринець...". І справді ж бо, дорогий читачу...

ЯНГОЛИ, ЩО ОХОРОНЯЮТЬ ВХІД

З другого боку рогатки, перед бар'єром, що мало не ламається від натиску, ходять два німецькі солдати в сталевих шоломах.

За бар'єром — обличчя, руки, очі, роти... Все це виявляє пекуче змагання — єдиний крок, по цей бік бар'єру. Молоді, старі, чоловіки, жінки — жестикулюють, кричать, благають, лементують. Багато хто розмахує документами.

Солдати байдуже ходять уздовж бар'єра.

Інтелігент, перехилившись через бар'єр, розмахує якимись папірцями, щось кричить несамовито.

Солдат кинувся до нього, замахнувшись ручною гранатою.

Фізіономія солдатова широко роззявила рота. Реве:

«Zurück!»

Інтелігент відскочив. Обличчя обурене.

Проте річ природна. Адже для представника культурної нації в мійому герої, що стоїть на більшовицькій землі, є щось таке, — не знаю, як сказати, — щось таке від бидла, чи що...

Інтелігент оглянувся у всі боки і, побачивши, що експансивний солдат кинувся в інший бік, приймає змовницький вигляд і починає

розмову на мигах з другим солдатом. Другий солдат — флегматик і жадної участі в подіях не бере. Солдат флегматично підходить.

Інтелігент пошепки переконливо балакає з ним. Пхнув йому щось у руку. Солдат флегматично вислухав, флегматично подивився собі в долоню і флегматичним жестом дозволив Інтелігентові пролізти під бар'єр.

"Любви все возрасты покорны", як то кажуть... А проте — це я помилився... "Люди разных каст и стран"... — ось! У Інтелігента в опері була своя льожа. Звідти, — не тільки наука, але й мистецтво скорочує нам шляхи швидко минушого життя. Навіть опера. Про літературу й говорити не доводиться. Візьміть хоч би цей роман... Отже, читайте, дорогий читачу, — витягайте, скорочуйте досвід і не ходіть до опери.

Інтелігент швидко, майже бігом, іде по шосе від рогатки.

В натовпі за бар'єром — вибух обурення. Крики, бурхливі рухи.

Одність партії І. І. порушена! Порушив її мій герой. Мені сумно визнати це, але, вважаючи безсторонність за свою найвищу чесноту, я мушу констатувати таку прикру істину... Організація виявила себе не досить міцною... Вибачте, я забув, що організації ця партія зовсім не мала...

Експансивний солдат швидко бере гвинтівку на руку й кидається за Інтелігентом...

«Halt! Zurück!!»

Флегматичний солдат спостерігає події з непорушною байдужістю.

Інтелігент обернувся, завмер. Солдат біжить до нього з гвинтівкою на руці. До гвинтівки припасований ніж-багнет.

Інтелігент присідає. Солдат зупинився. Лезо багнета на кілька сантиметрів від грудей Інтелігента.

Фізіономія солдата люто спокійна. Павза. Солдат з тим самим виразом обличчя робить легкий рух гвинтівкою.

Інтелігент здригує.

Знову павза.

Солдат робить багнетом більш нетерплячий рух.

Інтелігент замигав очима, простягає тремтячу руку з документами.

Солдат робить негативний рух гвинтівкою. Обличчя лютіє ще більш.

Інтелігент розгублений. Дрижить.

Солдат з лютим обличчям підморгує.

Інтелігент догадався. Метушливо поліз десь далеко.

Солдат, тримаючи гвинтівку одною рукою, другу простяг уперед.

Одержав. Заховав у кишеню. Поставив гвинтівку на землю. Взяв документи. Передивився їх, абсолютно нічого не розуміючи. Повернув документи і, не глянувши на Інтелігента, пішов назад до бар'єру.

Інтелігент швидко йде в протилежний бік...

Завжди у культурних людей знайдеться спільна мова...

КЛЮЧАР РАЮ

Цілком кам'яний німецький майор. Очі з білими віями моргають з правильністю маятника...

Перед столом майора стоїть Інтелігент і говорить. Говорить багато й швидко. Чи то переконує, чи то душу виливає.

Кам'яний майор вимовляє одно слово.

Інтелігент показує одного пальця.

Майор вимовляє два слова.

Інтелігент робить жест спростовання:

На шосе — маленька купка маленьких речей...

Кам'яний майор вимовляє одне слово.

«1000».

Інтелігент ладно лізе в кишеню і кладе на стіл "думку". Майор подивився на кредитку, потім знов перед себе. Вимовляє одне слово:

«Золотом».

Зверніть увагу на раціоналізованість. Мінімум зусиль, максимум досягнень...

Інтелігент одразу впадає в одчай. Сплеснув долонями, знову швидко заговорив.

На жаль, не можу визнати поведінку мого героя за раціоналізовану... Виправдати його можна хіба лише наявністю в ньому безперечного ораторського таланту, що яскраво виявився у попередній частині. А талантові властиво розраховувати на свої сили...

Кам'яний майор сидить, як кам'яний. Тільки моргає білими віями з правильністю маятника.

Інтелігент замовчав. Пожував пересохлими губами. Обличчя мученика. Розпачливо лізе десь дуже далеко, виймає невеличкого мішечка. Безцеремонно сідає біля столу і починає лічити гроші.

Кам'яний майор сидить, як кам'яний.

Інтелігент скінчив, подивився серйозно на майора і вимовив два слова:

«860».

Вже раціоналізація! Культурній людині легко прищепити культурні принципи...

Майор говорить одне слово:

«1000».

Інтелігент мовчки, сердито розвів руками.

Майор посидів ще з хвилину непорушно. Потім акуратно зібрав гроші, склав їх стовпчиками в шухлядку столу. Запер. Заховав ключ. Все це — дуже методично. Скінчивши — разом ожив. Люб'язно вищирив зуби, заметушився, заговорив, натиснув на дзвінок...

І ще раз скажу — хай живе культура! Спільна мова, солідарність — хіба щось подібне є по той бік бар'єру?..

В дверях витягся унтер-офіцер.

Майор дає наказ. Обернувся до Інтелігента, ввічливо всміхається, встає, проводить до дверей.

Товариші читачі (особливо інтелігентні), — не обвинувачуйте мене в злісних наклепах. Слово чесне — не брешу. Ви давно маєте можливість пересвідчитися, що я завжди суворо додержуюся художньої правди...

До рогатки з німецького боку йдуть Інтелігент та унтер-офіцер... За ними військова тачанка...

Інтелігент підходить до дружини, обоє навантажуються речами й поспішають до рогатки.

Після кількох безнадійних спроб пробитися крізь натовп Інтелігент підводиться й кричить через голови.

Унтер-офіцер дає наказ солдатам. Солдати пірнули під бар'єр і безцеремонно прочищають дорогу.

Порушення територіального кордону? — На власні очі таке бачив... Взагалі давайте умовимося раз назавжди — вірте всьому, що я говорю...

У натовпі галас, розлютовані рухи. Солдати вступають у бій.

Хтось додумався і пірнув під бар'єр. За ним ще кілька. Солдати б'ються.

Інтелігента з дружиною стиснули з усіх боків.

Собачка, висунувши морду, верещить несамовито.

Солдати пробилися, рятують Інтелігента. Бій ущухає...

Розбещені Інтелігент та його дружина за допомогою солдат укладають речі на тачанку. Тачанка рушає.

Солдати наводять порядок. На тих, що пробилися, жадної уваги.

Ті, що пробилися, підходять до другої рогатки, поперед штабу.

Назустріч виходить один солдат. Гвинтівка на руці. Солдат військовим кроком іде серединою шосе. Юрба вагається, зупиняється...

Солдат підймає голову і роззявляє рота. З рота вилітає:

«Zurück!»

Юрба стоїть на місці. Всім ніяково. Всі пригноблені. Дехто робить спробу вступити в переговори — даремне. Солдат маршує. Юрба відступає, повертається неохоче назад.

Порушення системи є тяжкий гріх в раціоналізованому апараті...

Тачанка їде по шосе. Інтелігент по-господарськи поправляє речі. Назустріч — ті, що пробилися. За ними — солдат.

Юрба розступається перед тачанкою. Інтелігент переглянувся з дружиною, показав очима на юрбу. Обое всміхнулися, самозадоволено і не без злорадства.

І справедливо. Мій герой — переможець. Основою партії І. І. завжди була стопроцентна (як не більш) демократія. Всяк за себе — і край... Нарешті — переможців не судять!

Юрба пройшла. Солдат чітко кинув голову в бік унтер-офіцера і "пропечатав" чотири кроки.

Унтер-офіцер козирнув.

Інтелігент теж солідно кивнув головою...

Екран надовго темнішає...

Нікому ж нецікаво, як саме їхав мій герой на південь.

Добре їхав. Що-що, а вже чесність німецького майора вище підозрінь...

НА БЛАГОСЛОВЕННОМУ ПІВДНІ

Людна вулиця великого південного міста. Великий солідний будинок. На дверях його — велика солідна таблиця:

«ПРИСЯЖНЫЙ ПОВЕРЕННЫЙ»

Інтелігент одягається на вечір. Фрачний костюм.

Дружина Інтелігентова одягається на вечір. Велика кількість коштовностей і декольте...

Болонка сидить на пуфі і крутить хвостиком...

На балю. Декольте, фраки, військові мундири — німецькі, гетьманські, російські. Весело.

У кімнаті курців. Невеличка група мужчин. Інтелігент промовляє. Гукнув на гетьманського офіцера, що проходив повз, і звертається до нього. Офіцер робить жести заспокоєння. Інтелігент з сумнівом хитає головою. Офіцер переконає, говорить впевнено:

«Ніяка червона сволота нам загрожувати не може».

В залі — танки... Раптом кілька мирних дрижань, наче відгук далекого землетрусу...

В кімнаті для курців — те саме...

Інтелігент переляканий, але задоволений ("Ага, а я що казав!"). Офіцерові трохи ніяково. Інтелігент багатозначно й тривожно підносить пальця вгору.

Екраном, у тому самому темпі, що були дрижання, ідуть шерегами в ногу чоботи. Крок їх рівний, міцний, точний...

Інтелігент з піднесеним пальцем та з обличчям стривоженим знову говорить. Офіцер із робленою байдужістю відійшов...

Інтелігент подивився услід йому з достатньою мірою презирства. Зідхнув. Обернувся до розмовників і починає говорити так само гаряче, як і раніш, але з виразом замріяним... Навколо спочутливі обличчя...

Інтелігент скинув руками, стиснув їх у себе на грудях. Обличчя мрійливе, захоплене...

Багато дехто з вас, мої дорогі читачі, мріяли про те саме. Не треба розказувати про це вам. Але режисер, розраховуючи на широке споживання його картини, ці мрії втілив в екранні форми... Вам — тим, що мріяли, краще не дивитися: навіщо бентежити старі рани? Оберніться десь в бік до якоїсь вашої сусідки.

На тротуарах урочиста, радісна, добре одягнена юрба, що щиро плеще руками... Бруком, рівнобіжно тротуарові, маршує французький ("з голочки") офіцер. — Овації посилюються. Слідом за ним маршує англійський ("з голочки") офіцер. — Овації ще посилюються... Слідом — суне танк. — Овації сягають апогею... Раптом офіцер і танк зникають...

Замріяний Інтелігент знову відчуває недалекі кроки...

Брутальні прояви огидної дійсності завжди руйнують чудові будови наших мрій. Очевидно, нетривалість цих будівель — річ обов'язкова. У кваліфікованого інженера-будівельника і некваліфікованої радбаришні, хоч і різні їх архітектурні стилі, — ознака нетривалости спільна. Це, звичайно, мінус. Але ж з другого боку — цей тип будівництва надзвичайно дешевий і приступний кожному трудящому і навіть безробітному. Це, звичайно, плюс. Знов же брак всякої тяганини, бюрократизму, фінвідділів і т. ін. — Подумайте над цим питанням. Багато дехто вирішив це питання

на позитивне — запевняю вас... Так, — ще один мінус: в будівлі, що збудована таким способом, хоч би в неї була тисяча квартир, влаштованих за останнім словом житлотехніки, ніхто ніколи не зможе жити, крім самого архітектора... А, може, це — плюс?.. У всякім разі, зараз — мрія зруйнована.

Інтелігент у розпачі повісив голову. Руки безсило впали.

Огидна дійсність — міцніша за мрію. О, трагедія світу — і, в усякім разі, мого героя!.. Дійсність...

Дорога в полі. Прямо на глядача, швидко, міцно — колона солдатів...

Лісок. Узлісся. На узліссі раптом з-під землі виростає лава повстанців. Швидко, скажено розмахуючи випадковою зброєю, повстанці кидаються прямо на глядача...

Довжелезний потяг військових теплушок мчить на глядача...

Лавою на глядача — жаклива, як з Апокаліпсису, божевільна кіннота в будьоновках...

Павза. Чорний екран.

Інтелігент пригнічений...

Дійсність... Далі — теж дійсність, хоч на екрані й ляльки...

Ляльки. Лялька Петлюри входить в кадр. Ляльки-німці обернулися й вийшли з кадру. Лялька гетьмана, що замість ніг мала щось непевне і що її підтримували багнетами німецькі ляльки, впала й викотилася з кадру. Петлюра став на його місце в позі переможця...

В Інтелігента обличчя затулене руками. Крізь пальці з острахом поглядає на ляльку-переможницю. Обережно бере руки "по швам". Перелякано, обережно вдивляється. Боязко, улесливо всміхається. Нерішуче вклоняється. Ще раз — усмішка. Ще раз — поклін. Боязкий крок до ляльки. Усмішка. Поклін. Крок. Ще крок...

Далі режисер, перевантажений історичним матеріалом, одверто согрівив проти художньої міри. Він виправдується тим, що це, мовляв, не він согрівив, а історія согрішила. — Ну — це справа складна... В усякім разі, я краще розкажу вам те, що йде далі, — це буде швидше. До кадру з Петлюрою входить лялька червоноармійця. Петлюра вилітає з кадру. Інтелігент точно повторює свою попередню сцену. Далі йдуть ляльки — Денікіна, Махна, червоноармійця, поляка і т. д. Кожного разу повторюється та сама сцена поміж ляльками, і ту саму сцену пророблює Інтелігент. Що далі, то більшої швидкості й технічної досконалості досягає він, бо *Repetitia est mater studiorum*. Нарешті — більший за всіх попередніх — червоноармієць... З великою майстерністю Інтелігент пророблює свій номер і з відданим виглядом улаштовується біля його ніг...

Екран темніє...

Мій герой і досі з не меншою відданістю перебуває на тому самому місці...

ЧАСТИНА П'ЯТА

РАДЯНСЬКІЙ БАТЬКІВЩИНІ НА КОРИСТЬ

Дорогий читачу! Як показує назва цієї частини, дія відбувається в наші дні. Також назва цієї частини показує, що мій герой — бо мова йде, звичайно, про нього — став радянським громадянином. Ця сама назва показує, що він став корисним громадянином. І, нарешті, ця сама назва, словом "батьківщина", що походить від слова "батько", показує, що мій герой не лишився елементом чужорідним, приймаком, — ні, він став рідним сином радвллади. Як багато може сказати одна коротка назва! — Так, мій герой — радянський, льюальний і корисний громадянин. І живе він тепер у одному місті з вами. Можливо навіть — в одному будинку. Можливо навіть — в одній з вами кімнаті. І працює він у сусідній установі. Можливо навіть — у вашій. Можливо навіть — за вашим столом...

Благаю — не подумайте тільки, що він — це ви. Нічого подібного! Він — це він, особа, що створена творчою фантазією, а ви — особа, що створена вашими шановними батьком та матір'ю... Ви можете сказати: коли, мовляв, я можу побачити вашого, товаришу авторе, героя навіть за своїм столом, — навіщо ж мені читати далі ваш цікавий роман? І сказавши так, ви можете кинути мій цікавий роман і почати читати щось інше. Не робіть так! Лишилося всього сторінок 30-40 на одну годину. А багато ви побачите за годину? Дуже небагато. Я дивився довше — і не варто вам робити цю роботу вдруге... Дивіться!

Оголошення, надруковане на машинці:

Загальне зібрання

відбудеться завтра в помешканні загальної канцелярії.

Порядок денний:

- 1) Раціоналізація роботи в установі в зв'язку з режимом економії.
- 2) Поточні справи.

Інтелігент у себе вдома уважно читає тоненьку брошуру.

Назва брошурки: *Азбука раціоналізатора*.

Інтелігент уважно читає, підкреслює олівцем окремі слова, робить павзи, вивчає...

Загальне зібрання. Службовці сидять на стільцях, столах, кутках. Слухають доповідника.

Доповідник говорить швидко, рівно, безконечно, як струмочок.

На обличчях слухачів скаля виразів: від одвертої нудоти до найвищої уважності, більш-менш гаразд зробленої.

Доповідник доповідає.

Слухачі слухають...

Доповідник усе доповідає.

Слухачі усе слухають...

... і можете бачити, мій дорогий читачу, як на виснажених слухачів снігом валяться "матеріали" доповідника.

Поволі падають газетні аркуші та статистичні відомості, трохи швидше пролітають брошури, інколи пролітають солідні томи... Як виснажених, знесилених подорожніх у полі, цей сніг засипає слухачів щораз більше. І вони — засипають щораз глибше...

Інтелігент слухає з обличчям діловито уважним. Часто робить нотатки в бльокноті... Доповідник доповідає...

Слухачі дубіють...

Інтелігент незмінно уважний.

Сніг матеріялів вмить зупиняється. В перший момент ніхто не розуміє, що доповідь закінчено.

Інтелігент плеще в долоні.

Слухачі прокидаються більш-менш раптово. Приєднуються до Інтелігента.

Доповідник незграбно й байдуже вклоняється й знову не звертає жадної уваги на аудиторію.

Голова зібрання пропонує висловитися...

Інтелігент промовляє. Час від часу кидає непомітні погляди в один бік.

Тут двоє сидять трохи осторонь. Один давно неголений, неохайно зачесаний, в сорочці на гудзиках під церобкопівським піджаком, з витертим портфелем на колінях.

Другий одягнений дуже пристойно. На колінях гарний портфель. На голові гарний проділ.

Начальники обмінялися якимись зауваженнями. Інтелігент бадьоро підвів голову й говорить:

«Раціоналізація!..»

Говорить...

«Нормалізація!..»

Говорить...

«Стандартизація!..»

Говорить...

«Тейлоризація!..»

Говорить...

«Фордизація!..»

Говорить...

«Утилізація!..»

Говорить...

Інтелігент знову поглядає в бік начальства.

Начальство слухає. Добре одягнений цілком задоволений. У неголеного — обличчя скептичне. З сумнівом хитнув головою на якесь зауваження добре одягненого... Нахилився до нього, говорить:

Далі буде

МИСТЕЦТВО

АНУМ

(Спогади про Асоціацію незалежних українських мистців у Львові)

Святослав Гординський

Однією з важливих подій українського мистецтва першої половини нашого сторіччя було створення у Львові Асоціації незалежних українських мистців (АНУМ), діяльної у Львові в 1931-1939 рр. Як один із творців тієї асоціації, я б хотів занотувати деякі відомі й невідомі факти з її діяльності, особливо ж показати зіткнення і співпрацю українського мистецтва з сучасними мистецькими рухами Західньої Європи. Пошуки українських стильових рис і в парі з тим модернізація нашого мистецтва почалися ще раніше в Східній Україні, але на початку 1930-их рр. цей рух був уже придушений, отже діяльність АНУМ стала до певної міри органічним продовженням згаданих мистецьких процесів у всеукраїнському масштабі. Тут важливо зазначити, що цей процес не був явищем чисто галицьким, бо в ньому брали участь мистці з усіх земель України, які змушені були покинути територію УРСР. В політичній ситуації, яка постала після Ризького трактату та поділу українських земель під чотири займанщини, Львів, який уже довго перед тим був культурним центром західньоукраїнських земель, раніше чи пізніше мусів знову виявити свою вікову ролю синтетика східних і західніх впливів та рівноважника й доповнювача того, чого не мали змоги робити культурні діячі Східньої України.

Західньоукраїнські землі мали свої власні мистецькі традиції, але мистецтво тут не мало того широкого подиху, що його мало мистецтво Східньої України, мистці якої ще в передвоєнні роки були співтворцями модерністських рухів тодішньої царської Росії. Власне, формалізм того модернізму під французьким впливом, не зважаючи на свій космополітизм, причинився до кращого розуміння самобутніх, тобто національних рис українського мистецтва. Після невдачі Визвольних Змагань на Заході опинилася чимала група талановитих мистців, колишніх вояків українських армій, які привезли з собою свіжий подих Київської Академії Мистецтва з її справжнім відкриттям — творчістю Нарбута і братів Кричевських. З прибулих у Львові осіли Петро Холодний, Павло Ковжун, Роберт Лісовський, інші, молодші, подалися до мистецьких академій:

Василь Крижанівський, Леонід Перфецький — до Кракова, де до них приєдналися талановиті галичани — Осип Сорохтей, Лев Гец, Роман Сельський та інші. Микола Бутович виїхав до Ляйпцігу, Федір Ємець до Берліну, де в академії вже студіювали Микола Глушенко та Іван Бабій. Чимало мистців опинилося в Празі, де вони гуртувалися навколо Української пластичної студії, а ціла група інших обрала своїм осідком Париж. Щождо самого Львова, то він мав своїх уже відомих мистців — Олексу Новаківського, Івана Труша, Олену Кульчицьку, Антона Манастирського, Осипа Куриласа та інших. Немає сумніву в тому, що прибулі мистці значно похвалили західноукраїнське мистецтво. Це було видно вже 1922 р. на Першій виставці Гуртка діячів українського мистецтва (ГДУМ), яка чарувала глядачів картинами Холодного й графікою Ковжуна. В наступні роки відбулися ще три виставки того гуртка, остання 1926 р.

Тут слід відмітити, що в двох останніх виставках того гуртка Ковжун участі вже не брав. Причиною цього було найбільше те, що мистецтво тих виставок застигло на імпресіонізмі й не показувало зв'язку з течіями новітнього мистецтва, яке тоді пульсувало в Західній Європі. Щойно під кінець 1920-их років почали виявлятися нові мистецькі сили, з новим підходом до мистецьких проблем, — це були вихідці зі згаданих чужинецьких мистецьких шкіл. Однак, від 1926 до 1930 р. не було в Львові жадної вартої уваги мистецької виставки, і ще 1930 р. у вузькому колі українських мистців почалися розмови про те, як створити поважний форум для вияву нової мистецької творчості. Спочатку була думка створити "Союз українських мистців", але таке об'єднання формально ніколи не зформувалося, хоч дало ініціативу для посмертної виставки творів В. Крижанівського в Національному музеї, і, зокрема ті, що належали до нього, взяли участь у виставці слов'янського екслібрису в бібліотеці Музею Оссолінських. Навіть польська шовіністична преса визнала, що наш відділ був поза конкуренцією і міг бути зразком для відділів польського, чеського, болгарського й югославського.

Восени 1930 р. я повернувся на три місяці з Парижу додому й у вузькому колі мистців — Ковжуна, Ярослави Музики і Михайла Осінчука — розповів про те, що в Парижі живе й творчо працює до трьох десятків наших мистців без жадного зв'язку з українським культурним життям поза Парижем. Я згадав про можливість виставити у Львові бодай найцікавіших серед них, і ми вирішили розвідати про можливості такої виставки в директора Українського національного музею Іларіона Свенціцького. Він відразу зацікавився цією справою, але й звернув увагу на те, що всі виставки, які влаштовував колинебудь музей, були дефіцитні та

хтось мусів тут допомагати фінансово. З місця перестеріг, що картини, хоч і вільні від мита, але за рами треба платити мито. Ми домовилися, що картини можна б привезти без рам і використати ті, що пасуватимуть з музейного складу, а деякі доробити. На цьому справа зупинилася, і я незабаром повернувся до Парижу.

Тут я мушу сказати кілька слів про себе, про те, що я в Парижі робив. Зі Львова я виїхав 1928 р. спочатку до Берліну, де вступив на вільні курси рисунків в Академії Мистецтва, але швидко зорієнтувався, що в ділянці рисунку я більше від того, що пізнав у Мистецькій школі Новаківського, не навчуся. До того ж, нове німецьке мистецтво, виявлене в "новій речевості" й дикому експресіонізмі, мене не захоплювало, перше здавалося мені надто сухим, а друге — анархічним. Зате захоплювало мене малярство "Паризької школи", чимало якого було на виставках у різних галеріях. Тож на весні 1929 р. я покинув Берлін і переїхав до Парижу, де відразу зустрів численних, мені до того часу незанихтих наших мистців, між ними Глушенка, Василя Перебийноса, Миколу Кричевського, Михайла Андрієнка, Сою Зарицьку, Петра Омельченка, Олександра Третьякова й інших. Деякі з них уже встигли акліматизуватися у французькій столиці й навіть виробити собі певне ім'я у мистецькому світі, тобто знайшлися галерії, які виставляли і рекламували їхні твори. Побачивши конкурсну виставку Академії Мистецтв, я відразу втратив будь-яку охоту з нею зв'язуватися. Мої колеги радили мені вписатися до якоїсь вільної академії, яких було чимало на Монпарнасі, і самому працювати над собою.

Я пішов спочатку до Академії Р. Жульєна, з якої вийшло чимало відомих мистців, і працював там кілька місяців у класі Жана-Поля Льюранса, але все там почало мене знуджувати, і я кинув ту академію, вважаючи, що далеко цікавіше студіювати самому по музеях. У Люврі я копіював Веронезе, Боттічеллі, Рубенса, Пусена й Дюрера та почав виставлятися в великих так званих сальонах — у "Незалежних" та в "Сальоні французьких мистців", дістав навіть згадку в французькій пресі. Але щойно після повернення зі Львова я собі усвідомив, що треба засвоїти собі щось практичніше, ніж малювання краєвидів, мертвої природи і портретів, тож вступив до "Модерної академії" Фернана Леже на курс композиції і плякату. Я тоді вже працював у ділянці графіки, особливо книжкової, тож знання сучасної композиції було мені потрібне. На весні 1931 р. я подав на виставку "Інтернаціонального сальону мистецтва книги" в Петі Пале десяток своїх книжкових обкладинок і екслібрисів, і вони були прийняті. Одночасно в престижному "Сальоні товариства мистців-декораторів" у Гран Пале я виставив низку фігуральних фантастичних композицій у кубістично-конструктивістичному стилі. Ті речі мали успіх, репро-

SOCIÉTÉ DES SCIENS DE L'ÉTTRES UKRAÏINIENS

Павло Ковжун: Екслібріс «Т-ва письменників і журналістів ім. Ів. Франка» у Львові

дукцію мого кубістичного *Гуцула* помістив люксовий журнал того товариства *Mobilier et Decoration* побіч театрального костюма Симона Ліссіма з Паризької опери. Ліссім, до речі, родом киянин. Крім цього, згадане товариство запросило мене стати його членом, з чого, одначе, я скористати не міг: треба було кожному новому членові заплатити суму 120 франків. Рахуючи по 2 франки за студентський обід (з вином), це давало два місяці з обідами, чого зректися я не міг...

Виставка в тих двох сальонах відбулася не без певних перипетій: у каталогах обох виставок не було ні мого прізвища, ні списку творів. Чому? Мистці були розміщені там за державним принципом, і коли я показав свій польський паспорт, мене хотіли прилучити до польського відділу, на що я не погодився. В Сальоні мистецької книжки, коли довідалися, що я українець, мене хотіли примістити на станку УРСР (був такий з особистої ініціативи Глуценка), але я також не погодився. Отже, під моїми експонатами були тільки картки з прізвищем і назвою твору. А проте, ті виставки не пройшли даремне. Найкращий лондонський мистецький журнал *Studio* вилловив серед тисяч експонатів у Гран Пале мою *Танцюристку* і дав з неї цілосторінкову репродукцію, та ще й у кольорах. А в Сальоні декораторів мої речі бачив віденський

мистецтвознавець Вольфганг Борн, який написав пізніше до мене до Львова й помістив у провідному німецькому журналі *Gebrauchsgraphik* (1933, 2. Берлін—Нью-Йорк; журнал друкувався паралельно німецькою і англійською мовами) статтю про мою графіку з 14 репродукціями.

Я спинився трохи довше над своїми студіями в Парижі, але без того "мого" Парижу я не мав би ніколи широких зв'язків з майже всіма нашими закордонними мистцями, як теж особистого респекту серед колег-анумівців, об'єднаних любов'ю до мистецтва. Точніше — українського, безмежні перспективи якого зарисовувалися перед нашими очима.

Як уже вище згадано, після повернення зі Львова до Парижу 1930 р. я почав організовувати виставку "парижан" у Львові. В цьому чимало допомогли мені Глущенко й Перебийніс. Це вони подали ідею виставити також кілька творів французьких та італійських мистців з "Паризької школи". Очевидно, про картини таких величин, як Пікассо, Дерен, Шагал чи вже покійний Модільяні, годі було й думати, але меткий Глущенко роздобув їх рисунки, гравюри чи літографії, очевидно, підписані авторами. Зате проста справа була з молодими малярами тієї школи. Моріс Бріаншон, Ролянд Удо, Шарль Блян, Жан Дю Марборе, Ж. Жанен, М. Фошон, Ансіллон радо дали першорядні картини середніх розмірів. Особливо добре пішло з італійськими малярами, що творили тоді в Парижі. Дуже тепло прийняв мене один із чільних творців італійського футуризму, колега Ф. Марінетті Джіно Северіні, який вибрав на львівську виставку прегарну мертву натуру з гітарою і клясичною маскою. Крім того, він переконав мене показати свої ранні твори, футуристичні, що вже стали клясикою. Маріо Тоцці в своїй робітні просто казав мені вибрати щось до моєї вподоби, і я вибрав невелику картину *Торсо з мертвою натурою*. На додаток, він запропонував ще дві менші картини, майже абстрактні, і прохав усі три речі назвати в каталозі просто *Композиція*. Третім італійцем був уже більш імпресіоністичний Філіппо Де Пізіс з двома акварелями і однією олією.

Отже, я мав низку "малих" речей чільних тогочасних мистців — Пікассо, Дерена, Шагала, Модільяні, Громера, Фужіта, Цадкіна — складену з оригінальних рисунків і графіки, до цього також підходили згадані твори мистців "Паризької школи", олії швайцарця Адріана Олі (Höly), декоративне панно двох бельгійців К. Пуісана і К. Лембоша та, врешті, чотири картини Лорі Тернер, онучки славетного англійського маляра Вілліама Тернера. З українських мистців я мав широкий вибір творів Андрієнка, Глущенка, М. Кричевського, Бутовича, Перебийноса, Василя Хмелюка, Соні Зарицької, зі своїх Канн над морем з півдня приїхав Олекса Грищенко і

Маріо Тоцці, *Торсо з мертвою натурою*
Перша виставка АНУМ у Львові

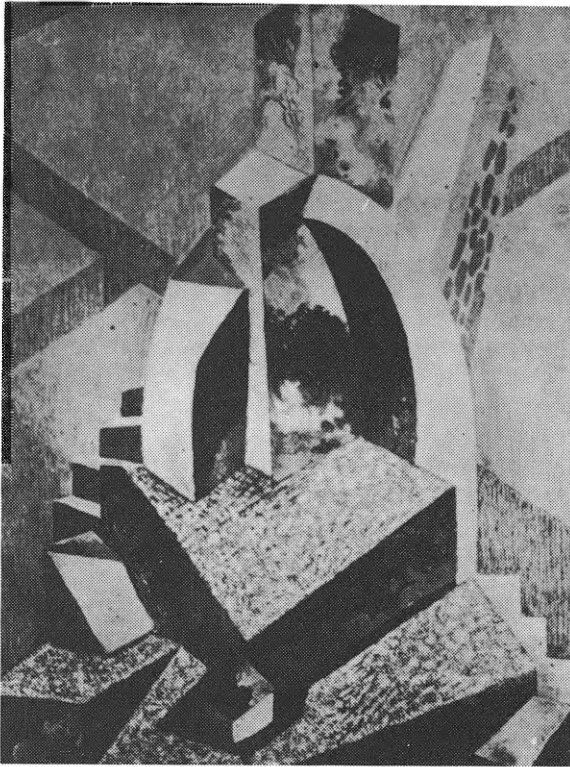
привіз свій корсіканський краєвид з горами над морем, який відразу подарував Національному музеєві. Цілість була солідною групою творів, які безпечно можна було показати в будь-якій великій галерії чи музеї.

Чимало клопотів виникло з перевезенням тих творів до Львова. Спочатку був плян усе запакувати в одну скриню й вислати до Львова. Я обрахував кошт скрині й висилки, і музей прислав на це потрібні гроші. Але тут виникли різні комплікації: виявилось, що так просто всього зробити не можна, що митне бюро має на все прибити свої печатки, що це треба робити через якусь брокерську фірму та що посилка не буде прийнята без

забезпечення. Виявилось, що на все потрібно вчетверо більше грошей і тижнів часу. Тоді я, користаючи з того, що в той самий час повертався до Львова мій колега зі школи Новаківського Степан Луцик, вирішив усе скоротити і везти експонати самому. Полотна скручено в вигідні рулони, інші картини та рисунки спаковано в великі теки-картони, добре обв'язано шнурками, і ми поїхали. Горішні полиці вагонного купе були солідно закладені тим багажем, але працівники всіх служб контролю на кордонах, довідавшись, що ми малярські студенти, повертаємося додому, махали тільки рукою і навіть не цікавилися щось перевіряти. По двох ночах, з пересідкою в Берліні, ми добилися до Львова, на станції винайняли дядька з двоколісним візком і привезли всю виставку без пригод до музею.

Але тут щойно почалося. Ковжун і Осінчук незабаром приїхали з підльвівського села Зашкова, де вони малювали церкву, і ми пішли до Національного музею переглянути привезені матеріали і вирішити справу виставки — її остаточного складу, оформлення каталогу тощо. Перегляд усіх задоволів, особливо директора музею Свенціцького та його асистентку, реставраторку ікон Ярославу Музику. Але весь виставковий матеріал був у "сирому стані" й вимагав ще великої технічної праці, і тут Свенціцький просив нас зайнятися цією справою. Це був час літніх вакацій, отже, можна було все без поспіху обдумати. Десь наприкінці наступного тижня я поїхав до Зашкова, і ми почали обговорювати всю справу втрьох. Ковжун відразу почав від того, що немає глузду показувати твори наших паризьких мистців на французькому тлі, — французам ми цим слави не додамо, зате нам буде важливо показати твори парижан на українському тлі. Який сенс, наприклад, Бутовичеві або мені, фігурувати як "парижани", коли ми в Парижі були тільки обмежений час? Отже, найкраще буде, як виставку перебере наша група, музей на цьому нічого не втратить, навпаки, отримає повну підтримку мистецьких кіл. У зв'язку з цим ми погодилися, що стару назву "Союз українських мистців" змінити на Асоціацію українських незалежних мистців, з тим, що вона не має ніякого фактичного членства й тільки дружньо об'єднує мистців, які орієнтуються на нове мистецтво.

Я про це все написав до Грищенка, Глуценка, Андрієнка, Перебийноса, і всі, крім останнього, поставилися до цієї справи позитивно. Свенціцький мусів писати до Перебийноса окремого листа, заспокоюючи його, що Національний музей далі є фактичним організатором виставки і що інтегральності "паризької групи" ніхто порушувати не збирається, тільки як музей хоче на тій виставці показати громадянству для порівняння також твори інших мистців, наприклад, Новаківського, отже, годі всій виставці давати

Михайло Андрієнко, *Театральна декорація* (1930, гвас; була в збірці Національного музею у Львові)

назву "паризької". Остаточно, виставка відкрилася як "Перша виставка АНУМ" із запрошеними українськими і французькими мистцями з Парижу.*

У мене зберігся лист Ковжуна з часу підготовки тієї виставки. Він писав про те, що "поодинокі мистці за кордоном, які цікаві вони не були б, не заважать на рухові наших мистецьких справ узагалі". Згадавши різні мистецькі групи, він писав:

А чому так є? Тому, що ті групи не мають ясно означеної дороги і ясних мистецьких ідеалів. Для них мистецтво це: для одних "штука" з великої "Ш", а для других віра у власний "талант" і власну геніяль-

---

*У двомовному українсько-французькому каталозі, з моєю передмовою, на першій сторінці зазначено: *Ініціативний комітет у Парижі* — Ш. Блян, Дж. Северіні, В. Перебийніс, О. Лагутенко. *Організатори виставки* — І. Свенціцький, С. Гординський, П. Ковжун.

ність та "могутність" власного мазка в кращім випадку, в гіршім — малпування великих сучасних майстрів... Зрештою — паризька група дуже сороката в мистецьких шуканнях... На Україні є центри і великі угруповання. Тому вони сильні і цікаві. Таке угруповання хочемо і ми створити з АНУМ. Групу найсильніших і найкультурніших українських мистців Заходу — бо вони є. Є десь Бутович, є серйозна Музикова, є Андрієнко — для них одних варто заложити організацію! ... Тільки зорганізовано зможемо зробити наше мистецтво активним і впливовим... Отже, менше енергії на територіальний регіоналізм, а більше на загальне, ширше, глибше, ясніше, солідне!

Саму назву "асоціація", а не "група" чи "товариство", Ковжун умотивовував тим, що власне "асоціація" надає групі великого всеукраїнського масштабу, виштовхує з нашого мистецтва регіоналізм. Назріває полеміка й боротьба, — казав він, — для цього ми мусимо улаштувати виставки, як показник нашої творчої праці, і видавати журнал.*

Виставка АНУМ у залах Національного музею стала важливою культурною подією Львова, на відкритті її годі було проштотуватися, чимало було публіки й неукраїнської. Також преса, в тому теж польська і єврейська, дали виставці високу оцінку. Для самого ж музею ця виставка, як згодом подав у друкованому звіті Свенціцький, була першою виставкою, яка не тільки не принесла дефіциту, але й дала певний дохід, не тільки грішми, а й картинами. Частина закуплено, а частину залишили музеєві самі мистці, як зав'язок відділу нового мистецтва. Музей незабаром віддав цілу кімнату для того мистецтва, де показано першорядні твори Андрієнка, Грищенка, Глуценка, Соні Зарицької, Хмелюка, львівських мистців, а згодом ще й картини, рисунки і скульптури Архипенка. Була тут і згадана картина Тоцці *Торсо з мертвою натурою*, яку він подарував музеєві після того, як дві його інші малі речі закупив на виставці один єврейський лікар. Сам Тоцці ту картину дуже цинив, коли я зустрів його на його виставці в Римі десять років тому, він показав мені свою монографію, де була чорно-біла репродукція тієї картини, з зазначенням, що вона знаходиться у "Музеї модерного (!) мистецтва у Львові". Він просив мене дістати йому кольоровий діапозитив тієї картини. Я не мав відваги сказати йому, що картина ймовірно вже знищена горезвісним Василем Любчиком, що за час свого комісарювання в львівському музеї знищив твори Нарбута, Бойчука, Холодного та п'ять з сімох творів Архипенка. Я обіцяв Тоцці, що "буду старатися", але щойно з виданого 1977 р. київським "Мистецтвом"

---

*Про це ширше в моїй монографії *Павло Ковжун* (Краків—Львів: "Українське видавництво", 1943).

Група українських мистців у Парижі, 1930 р. Внизу сидять Олекса Третьяків і Северин Борачок. Другий ряд: Михайло Андрієнко, Кость Редько, Микола Глущенко, Василь Ємець, Василь Хмелюк, Олександр Лагутенко, Микола Кричевський, Володимир Савченко-Більський, Роман Турин. Ззаду ліворуч: Василь Перебийніс. Фото зроблене в робітні Борачка.

альбому Львівської картинної галерії довідався, що ця картина оминула рук радянського "мистецтвознавця" і зрепродукована в кольорах разом з творами Тиціяна, Рубенса, Гої й інших майстрів. 1979 р. я роздобув ту книжку і повіз її до Риму, але там довідався в галерії, що Тоцці (народився 1895 р.) недавно помер. Його картини ціняться тепер на аукціонах по 20-30 тисяч доларів.

Я згадую Тоцці, бо про нього високої думки були теж Ковжун і Осінчук, які бачили його твори на римській Квадрієннале 1930 р. Я згадую його тепло, в мене збереглася афішка з виставки малої групки мистців у Galerie de l'Atelier Français на вул. Курсей від січня 1930 р., зорганізованої для тієї виставки М. Кричевським і Тоцці. Крім їхніх картин, були там ще речі відомих тоді мистців — Бомпара, Жана де Боттона, Івонни Маршаль, Марселя Партур'є і дві мої картини, як я ще був студентом Академії Жюльєна.

Кілька слів треба мені сказати про "Паризьку групу". Ніяким об'єднанням, товариством чи навіть гуртком вона не була, просто, мистці час від часу сходилися в каварні або в робітні якогось колеги на каву й розмови. Склад тих мистців був дуже різномірний і неорганічний, не так з мистецького погляду, як з політичного. З одного боку, були недавні вояки українських армій, з другого, мистці з радянськими паспортами, як Глущенко, Бабій

або Кость Редько, сибіряк українського роду, висланий радянським урядом закордон показати свої картини на теми північного сьйва (*Словник художників України*, Київ, 1973, його навіть не згадує), з третього — приїжджі мистці, як я, Василь Дядинюк, Михайло Мороз, Луцик, пізніше Бутович, з четвертого — мистці, які були в Парижі ще перед Першою світовою війною — Соня Левицька, Володимир Палісадів, які в наших колах рідко показувалися. Отож можна собі уявити, як спалахували темпераменти, коли починали дискутувати колишній петлюрівський старшина Дядинюк з Глущенком, який виїхав на еміграцію з російською добровольчою армією, або Редьком, що не пам'ятав свого роду. Грищенко, який жив на півдні Франції, на ніяких сходинах узагалі ніколи не бував. Але між тими мистцями були чималі мистецькі індивідуальності й важливе було те, що найкращі з них активно приєдналися до анумівського руху, без чого їх не раз велике мистецтво могло загубитися у французькому мистецтві.

■

Черговою виставкою АНУМ була "Виставка української графіки", влаштована на весні 1932 р. в залах музею НТШ. За кількістю експонатів (1.392) це була одна з найбільших подібних виставок, до того нам удалося зробити її всеукраїнською, бо виставлені були твори графіків не тільки галицьких і еміграційних, а й зі Східньої України. Виставка мала окремі відділи — оригінальної графіки (дереворити, мідерити, літографії, рисункові ілюстрації тощо), книжкового мистецтва (всі види друкарського оформлення книжки), екслібрису та творів Нарбута й мистців керованої ним Експедиції державних паперів України.

Зібрати відділ мистецтва книги не було тяжко, бо на розпорядження наркома культури УРСР Миколи Скрипника бібліотека НТШ отримувала урядово всі радянські видання з України. На станках були розставлені сотні прегарно оформлених видань такими мистцями книги, як В. Кричевський, Ю. Нарбут і його послідовниками Л. Лозовським, А. Середою, М. Кирнарським, Л. Хижинським, О. Маренковим і ін., далі А. Петрицьким, Б. Крюковим, Г. Пустовійтом, І. Хотінком, М. Фрадкіном, Л. Капланом, а також уже згаданими майстрами деревориту. Західньоукраїнську графіку блискуче репрезентували твори Ковжуна, Бутовича, Лісовського і молодших. Окремо був великий і цікавий збір екслібрису, де українські майстри показали, як на мінімальному куснику паперу можна розв'язувати монументальні проблеми форми. Цей екслібрис незабаром здобув міжнародне визнання, я згадаю тут Всесвітню виставку екслібрисів у Музеї в Лос-Анджелесі, Україна

Михайло Осінчук, *Із книг Анни Стефанович* (дереворіз)

там фігурувала як окрема державна єдність (за абеткою відразу перед United States). Ковжун за екслібрис Товариства українських письменників і журналістів дістав грошеву премію, Осінчук — за екслібрис Анни Стефанович також (1933), я — почесне відзначення. Наш відділ був більший чисельно за відділи російський чи польський, ми фактично репрезентували також наших мистців-радянців. Ці успіхи спонукали нас випустити збірник *Екслібрис*, одне з найлюксовіших галицьких видань (це рідкісне видання має Публічна бібліотека в Нью-Йорку).

Проте, окрасою графічної виставки були оригінальні твори Нарбута. Урядові УНР під час евакуації Києва вдалося вивезти архіви Експедиції заготовки державних паперів України 1917-1920 рр., якою керував Нарбут. Теки з графічними творами знаходилися в Тарнові в Польщі, на складі в пивниці старого будинку. Холодний, який знав місце схову, послав 1928 р. Ковжуна до Тарнова привезти ті речі до Львова. Ковжун знайшов ту скриньку і привіз до Львова вже частинно пошкоджені вогкістю твори, де було до півсотні (точно 45) оригінальної графіки самого Нарбута — проекти грошей, різних марок (поштових, акцизних, податкових тощо), проекти гральних карт, різних державних знаків і под. У збірці

були теж численні проєкти інших мистців, між іншими, В. Кричевського, М. Бойчука, О. Богомазова. Все це були речі, позначені високою графічною культурою і виразним українським національним характером. Після виставки вся ця збірка залишилася в музеї НТШ, а після ліквідації тієї наукової установи радянською владою була передана до фондів Музею українського мистецтва, фактично колишнього Національного музею. Тут ця збірка і зникла. Мої намагання довідатися про ті твори через уже покійних Романа Турина і Ярославу Музику та декого з інших залишилися безрезультатними, загальна опінія однозгідна в тому, що їх знищив згаданий Любчик. Мабуть, єдиним документом тих творів залишилася репродукція в каталозі тієї виставки.

Ця виставка графіки пройшла з не меншим успіхом, ніж попередня. Її широко відмітила не тільки українська, а й польська і єврейська преса. Людвік Тировіч, професор графіки у львівській Промисловій школі, у найповажнішому (і українофобському) щоденнику *Słowo polskie* писав, що поляки не мають подібного мистецтва, яке зовсім сучасними засобами оформлює щоденний побут.

Упродовж свого існування, до війни 1939 р., АНУМ влаштувала в Львові 12 виставок, у тому половина були збірні (остання 1938 р.), а решта індивідуальні — Глуценка, Гриценка, Геца, В. Ласовського (остання організована асоціацією виставка на весні 1939 р.), та Олени Кульчицької, яка фактично членом АНУМ не була, але яку ми всі дуже поважали. Одночасно асоціація брала участь у різних закордонних виставках, передусім графічних, з огляду на невисокі кошти транспорту творів. Отак наша графіка з'явилася на виставках у Варшаві 1932 р., в Берліні в Державній бібліотеці мистецтва 1933 р., в Римі та Неаполі 1938 р. Декуди ми були організаторами, деінде — учасниками, як у згаданій берлінській виставці. Її фактично влаштував Дмитро Антонович з українського музею в Празі. Ми з ним не могли погодитися в підборі експонатів: він хотів показати багатство музейних фондів, а ми — селекцію найкращого. В результаті виставка мала і перше, і друге. До речі, та виставка викликала бурю в офіційних мистецьких колах УРСР. Експонати, в тому числі деякі наших радянських мистців, були здані бібліотеці наприкінці 1932 р. і виставлені на весні 1933 р., коли Гітлер уже захопив владу в Німеччині. В Харкові й Києві скликано збори мистців і в протестах нас вилаяно як "гітлерівських лакеїв". Іронія долі! — 1940 р. радянські (тільки російські) мистці мирно виставляли свої твори поруч своїх нацистських колег на "Остmesse" в Кенігсберзі...

Упродовж 1930-их рр. виставки АНУМ показали твори тодішніх провідних українських мистців. Ось передо мною каталог 8-ої

Олександр Архипенко, *Жіноча голова* (1935, олія; була в збірці Національного музею у Львові).

збірної виставки з листопада-грудня 1936 р. Крім самого ядра ану- мівців, свої твори показали Архипенко, Грищенко, Марія Доль- ницька, Е. Козак, Олена Кульчицька, Оксана Лятуринська, Галина Мазепа, В. Масютин, Перфецький, Сельський, Сорохтей, Петро Холодний мол. А, крім них, також група молодих з Варшавської Академії Мистецтв, тоді куди модернішої за краківську; серед них вибивалися справжні таланти — Володимир Баляс, Яро Гавран, Богдан Доманик, Витовт Манастирський та ін. Виставка була присвячена меценатові українського мистецтва митрополитові Андрееві Шептицькому, і відкрив її своєю одногородинною допо- віддю мистецтвознавець Микола Голубець (доповідь була надру- кована в 9 числах газети *Новий час*). Голубець, який до того часу ставився до діяльності АНУМ з усякими застереженнями, навіть

із заявами, що сучасного мистецтва не розуміє, тут показав себе остаточно навернутим на нашу віру. Він дав широкий огляд модерністського руху на Заході й на тому тлі вияснив твори даної виставки. Особливо обороняв він Архипенка, чий *Шевченко на заслання* показав незвичний для нашого глядача образ поета, базований на одному з пізніх Шевченкових автопортретів, та оспорювані на виставці кубістичні твори Володимира Гаврилюка. Закінчуючи свою доповідь, він казав:

На наших очах постає і оформлюється в образотворчості *нова мова і нова граматика форм*. Процес того поставання і оформлювання ще не закінчений. Покищо можемо тільки ствердити, що мистецтво справді відірвалося від землі й від того всього, що до неї "вбите і прибите", відзискало волю й вибороло собі право сягати по всі можливості розвитку. Бо що інше є відтворювати пейзаж чи мертву природу, а що інше потонути в безодні людської душі. Тут нема меж, нема кордонів, тут невечерпна скарбниця несподіванок і ревелюційних відкрить.

Як *історик мистецтва*, не проповідую релігії нового напрямку. Не агітую за ним. Але думаю, що маю право вимагати від т. зв. ширшого загалу тієї доброзичливої стриманости, на яку собі новий напрямок уже заслужив своїми досяганнями... Ті, що його творять і репрезентують, вірять у доцільність і правильність своїх експериментів так само твердо, як вірили їх попередники.

Коли згадую варшавських "молодих", то годі мені поминути й львівських зі школи Новаківського, з якої я сам вийшов. Коли 1931 р. я повернувся з Парижу до Львова, до найактивніших і найзаваансованіших учнів тієї школи належав Ласовський. Його підсвідомо тягнуло до експресіонізму й надреалізму, але він не мав ще потрібного досвіду їх висловити. Мабуть за зразком АНУМ він незабаром створив гурток молодих мистців серед новаківців, який називався "Руб", що 1933 р. видав свій журнал-збірник *Карби*. Там особливу увагу звертав есей поета Богдана І. Антонича "Національне мистецтво", з цікавими і здоровими думками про те, що "метою мистецтва не є краса, метою мистецтва є викликувати в нашій психіці такі переживання, яких не дає реальна дійсність". Ласовського намовив я поїхати хоч на рік до Парижу і попрацювати в Леже, що він і зробив. Повернувшись до Львова 1934 р., він відразу приєднався до АНУМ, ще й потягнув зі собою Гаврилюка й Антонича, хоч цей останній мистцем не був. Очевидно ми раді були кожному поповненню.

Дані буде

НАВКОЛО 60-ЛІТТЯ ВИСТАВИ «97» М. КУЛІША

Валеріян Ревуцький

Науковий співробітник Інституту мистецтв, фолкльору та етнографії імені М. Рильського С. Шевчишин опублікував у *Культурі і житті* (від 11 листопада 1984 р.) статтю "Слідами гарячих подій", присвячену 60-літтю вистави 97 Миколи Куліша в Театрі імені Івана Франка (Харків, 9 листопада 1924 р.). Він зазначає, що ця вистава ознаменувала новий етап у ставленні українського радянського театру.

Про те, що 97 стала "народженням" найбільшого українського драматурга після 1917 р. Куліша, говорити не доводиться. Головними її героями скористалися кілька українських підрадянських драматургів їх використав п'ять років пізніше й Іван Микитенко в своїй *Диктатурі* (1929). Як зазначав відомий критик Кость Буревій, "залежність «Диктатури» від «97» така наочна і міцна, що можна говорити про рабське наслідування".¹ Куліш уже в цій першій драмі проявив себе винятковим автором творення сценічних характерів. Але це ще не все. Знаючи досконало обставини трагічного голоду на Україні в 1921-1923 рр., Куліш створив на цій події народну трагедію. П'єса закінчувалася у драматурга смертю всіх героїв. Куліш поставив проблему голоду, як такого, на всю широчінь. Але такий фінал викликав протест не в глядачів, а в критиків. У результаті цього вже 13 листопада *Віснi* повідомили, що у виставі 97 "з міркувань ідеологічного характеру 4-й акт п'єси перероблено Г. П. Юрою".²

Куліш дізнався про переробку фіналу з газет. Він, навіть, прохав Івана Дніпровського, щоб той забрав п'єсу, вже віддану до друку, та переслав йому. Найбільш його вразило формулювання "з міркувань ідеологічного характеру". Він писав до Дніпровського:

Мене припекло до серця — "з ідеологічних міркувань". Я зрозумів, чому так сталося. Колись ще Гоголь мусив був причепити до "Ревізора" німу сцену: "Приїхавший згідно найвищого наказу чиновник прохає вас усіх до себе". Так то-ж був Гоголь, і не було революції, і можливою була німа сцена. А я виношував у собі "97", аж доки вони стали теплі, живі, засміялись, заплакали. І тоді я їх переклав на папір. Фінал може бути тільки один — загибель комнезаможу на селі під час доби голоду. І коли хтось там тепер переробив фінал, то як би він його не переробив — внутрішня будова п'єси буде порушена.³

Гнат Юра, як режисер, переробив фінал. Приходив загин червоноармійців, куркулів заарештовували, незаможники запишалися живі. Фінал

1. К. Буревій, "Шекспір чи Куліш?", архів О. Буревій.

2. *Віснi* (Харків), 13 листопада 1924.

3. Лист М. Куліша до І. Дніпровського (10. XII. 1924), у: *Пралор* 1958, 7, стор. 93.

у виставі став стереотипним фіналом "соціально-витриманої" агітаційної п'єси. Знаючи добре стиль театру імени Франка 1920-их років, доводиться ствердити, що таке оптимістичне рішення не тільки йшло врозріз з плянами драматурга, але й не погоджувалося з переважно натуралістичним стилем виконання франківців.

Шевчишин зазначає, що вистава 97 в театрі імени Франка ознаменувала новий етап у ставленні українського радянського театру. Чи дійсно вона була такою? Коли говорити про революційні пошуки в театрі, то вона не була такою. Вистава 97 у франківців повторювала лише в нових героях першої п'єси Куліша селянський театр драм Івана Карпенка-Карого, що вже багато років панував на українській сцені, створений ще корифеями 19 ст. Невже Шевчишинові невідоме те, що вже 27 квітня 1923 р. "Березіль" поставив *Газ Кайзера*, що теж 20 листопада того ж року в цьому ж театрі з великим успіхом пройшов *Джimmy Giffins* за Сінклером, а 1 квітня 1924 р. Київ був свідком експериментальної праці Леся Курбаса над виставою *Макбета* Шекспіра? Дійсно, експериментальна праця нового революційного театру, а не натуралістичне назадництво. Пройде рік, і сам Куліш, побачивши прем'єру своєї другої п'єси *Комуна в степах* у "Березолі", переконається, який саме театр веде експериментальне мистецтво, нетотожне з приземлистою правдивістю, і стане творчим співробітником Курбаса в виставах *Народнього Малахія*, *Мини Мазайла* та *Маклени Граси*.

Експериментальною виставою 97 не могла бути в режисурі Гната Юри. Чоловий співробітник театру імени Франка раннього періоду акторка Поліна Самійленко зазначала, що "ми добре відчували, що Гнат Юра ще не може нам вказати якихось нових шляхів у мистецтві театру. Він мав неабиякий організаторський хист, і це допомагало режисерові будувати театр. Він був дуже гарним актором, але не був носієм якихось широких теоретичних поглядів на театр. А ми, актори, горіли бажанням учитись, експериментувати, шукати".⁴

Голос визначної української актриси в цьому питанні не був самотнім. Коли театр імени Франка приїхав 1926 р. до Москви з 97 та іншими своїми виставами, то критики там майже одностайно дійшли до висновку про неоригінальність режисури театру імени Франка. Зокрема, визначний російський театральний критик Павло Марков писав: "Як режисер, Гнат Юра не є оригінальним. Він знаходиться в залежності від праць російських театрів".⁵ Марков, звичайно, не міг знати, що, крім залежності від праць російських провінціальних театрів в Україні, Гнат Юра в великій мірі був ще під впливом мистецтва корифеїв українського театру 19 ст. Дійсно, не маючи широких поглядів на мистецтво театру, Гнат Юра як режисер, повторював у ранній період існування театру імени Франка майже весь репертуар Молодого театру, керованого Курбасом. Повторені були не тільки ті вистави в Молодому театрі, які він сам ставив (*Доктор Керженцев* за Леонідом Андреевим, *Гріх* Володимира Винниченка, *Затопле-*

4. Поліна Самійленко, *Незабутні дні горінь* (Київ: В-во "Мистецтво", 1970), стор. 53-54.

5. П. М., "Гастроли театру ім. Франко" ("Вий" і "97"), *Правда*, від 22 квітня 1926 р.

ний *дзвін* Гергардта Гавптмана), але більшість вистав цього театру, які ставив Курбас (*Базар і Чорна Пантера* Винниченка, *Йоля Є. Жулавського*, *Горе брехунові* Ф. Грільпарцера, *Цар Едіп* Софокла, *Іван Гус* за Шевченком). Потім він імітував виставу *Гайдамаки* Курбаса за Шевченком і, навіть, наслідуючи успішні експресіоністичні вистави "Березоля" невдало вдавався до Е. Толлера (вистава *Євген Нещасний*).

Автор цих рядків мав змогу побачити виставу 97 в першому сезоні театру імени Франка в Києві. Тоді то була вистава майже дворічної давности. Вистава, перш за все, вражала надто натуралізмом свого оформлення. Впадали в око тинковані стіни, дощаті ганки та солом'яні стріхи. В акторському складі вистави не було єдиного чіткого стилю, хибував ансамбль. Сильно шаржував Михайло Пилипенко в ролі куркуля Годованого. Такою ж була Теодосія Барвінська (Лизька), що того вечора замінила іншу акторку. Кость Кошевський (Панько) іноді провадив свою роль з сильним мелодраматизмом. Сам Гнат Юра грав центральну ролью Мусія Копистки в зовсім іншому тлумаченні, майже з повним знищенням артистичности. На сцені була простодушна людина, часом наївна, часом з сильною дозою лукавства. Нема мови, він залишив добре враження. Тоді я бачив його вперше на сцені. За собою він уже мав такі ролі, як Терешко в *Суєті* Карпенка-Карого та Фігаро в *Одруженні Фігаро* Бомарше. В обох цих ролях довелося його бачити пізніше. Але дивно. І в Терешкові, і в Фігаро проступали ті ж риси, що в Копистці: простодушність, часом наївність, часом сильна доза лукавства. Тими ж рисами був позначений його пізніший образ Швейка за Я. Гашеком. Гнат Юра лишився актором однієї ролі — натуральним простачком. Лишився в цьому амплуа, так як його представляли актори 19 ст. Може тому "актор однієї ролі" — Гнат Юра, так рідко й з'являвся на сцені, після Швейка, щоб не набриднути глядачеві своєю монотонністю.

І, нарешті, знову до твердження Шевчишина. Чи могла вистава 97 в театрі імени Франка ознаменувати нове в ставленні українського театру? В його історії? Лише в одному. Вона була "народженням" Куліша. Сама ж вистава не була етапною. Такими були *Цар Едіп* у Молодому театрі, *Гайдамаки* Курбаса в театрі імени Шевченка, *Газ* у "Березолі" та, навіть, *Сон літньої ночі* Шекспіра, яку поставив той же Гнат Юра.

НАЙВИДАТНІШИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
(У 50-ліття смерті: 1934-1984) (IV)

Любомир Винар

6. Історична школа Михайла Грушевського та її значення

Виховання нового, динамічного покоління українських істориків, які працювали під науковим керівництвом Грушевського, мало переломове значення для розвитку української національної історіографії в 20 ст. Ці науковці були здебільшого його студентами у Львівському та Київському університетах або його науковими співробітниками в НТШ, Науковому товаристві в Києві та Всеукраїнській Академії Наук у Києві. Отже доводиться говорити про Грушевського як про засновника й керівника української національної історичної школи в Львові та Києві. Діяльність цієї школи можна охопити двома основними хронологічними періодами: постановня і розгортання науково-дослідної праці Грушевського з 1894 до 1913 рр. у Львові, та в Києві — з 1908 до початку 1914 рр.; другий період охоплює роки після повернення Грушевського до Києва в 1924 р. до 1930 р. включно. Переходовий період становлять 1919-1923 рр., коли Грушевський проживав на еміґрації і заснував Український соціологічний інститут (1919), в якому продовжував свою наукову працю. Отже можна говорити про його Львівську історичну школу (1894-1913) із своїм "субперіодом" "львівсько-київської школи" М. Грушевського (1908-1914) і "Київську школу", як продовження львівської, після 1924 р. В українській історіографії уживаються такі окреслення школи Грушевського: "Галицька школа істориків України" (Багалій), "наукова школа українських істориків у Львові" (Оглоблін), "історична школа Грушевського" (М. Чубатий), "львівська школа" (Крупницький), "історична школа Антоновича-Грушевського" (Ол. Домбровський), "історична школа у Львові" (Наталія Полонська-Василенко). На нашу думку, найповнішим окресленням цієї школи є "Історична школа М. Грушевського у Львові" та "Історична школа М. Грушевського у Києві" — ці назви рівночасно віддзеркалюють місце народження і діяльності історичної школи Грушевського.

Продовження з *Сучасности* 1985, 2.

Загалом треба зазначити, що поняття і окреслення "історичної школи" в науковій історіографії (українській і світовій) не є належно устійнені. На мою думку, історична школа, крім її засновника й керівника наукової праці та його учнів і співробітників, що належали до даної школи, має такі головні складники: 1) організаційну структуру (форма й організація наукової праці), яка включає науково-навчальні установи (зокрема університети) і науково-дослідні осередки (наукові товариства, академії наук тощо); 2) спільність головних історіографічних концепцій засновника школи і його учнів; 3) спільність методології історичного досліджу; 4) спільність історіософічних засад; 5) наукові видання, зокрема існування головного історичного періодичного органу (журнал, наукові збірники тощо), які є форумом співпраці й наукової дискусії засновника школи і його послідовників; 6) інші складники історичної школи, пов'язані із специфічною історичною тематикою (наприклад, регіональні дослідження тощо).

Ми вичислили головні елементи історичної школи, які характеризують її діяльність. Вищезгадані складові елементи "історичної школи" становлять її "ідеальний тип", який не завжди існує в такій "чистій" формі. Деколи деякі складники історичної школи відсутні, проте це не означає, що вона не існує. На нашу думку, узгіднення і прийняття історичною школою, себто її засновником-керівником та іншими вченими, що належали до неї, головних історіографічних концепцій, становить найважливішу характеристику історіографічної школи. Якщо такого узгіднення немає, тоді може наступити розрив між засновником і рештою вчених даної історичної школи. Цей розрив або "історіографічний ухил" може стати початком народження нової історичної школи. Ми свідомо подали кілька наших теоретичних міркувань про поняття і складники "історичної школи", щоб краще зрозуміти характер історичної школи Грушевського та її значення в розвитку української і світової наукової історіографії.

Прийняття Грушевським на себе головування катедрою історії у Львівському університеті та його активна співпраця в НТШ проходили паралельно з нагальним розвитком усіх головних українознавчих дисциплін, а зокрема української історіографії. Вже 1894 р. він очолив історично-філософічну секцію НТШ, а на початку 1895 р. він став редактором *Записок НТШ*, які він невдовзі перетворив у репрезентативний журнал історії України і інших ділянок українознавства. В тому самому році він зорганізував Археографічну комісію НТШ, а вже 1897 р. він став головою всього Товариства. НТШ, на думку історика, мало стати "осередком наукової роботи, особливо в галузях безпосередньо зв'язаних з нашим краєм і народом, скупити коло себе якнайширший

круг наукових робітників... організувати наукову роботу і в цій організації виховувати нові наукові кадри" (*Записки НТШ*, т. 21, 1898).

Як університетський професор, історик і промотор наукової праці НТШ, Грушевський у першу чергу звернув увагу на приєднання до наукової праці молодих здібних істориків, які здебільша були його студентами і під його керівництвом брали активну участь у праці Історично-філософської секції і інших наукових комісіях НТШ. Проте ця наукова діяльність не обмежувалася лише НТШ. В своїй *Автобіографії*, згадуючи про свою діяльність у 1898 р., Грушевський пише:

Окрім викладів і семінарійних занять, на університеті (до семінарійних занять привязував я все особливу увагу, стараючися впровадити здібних слухачів в самостійні наукові зайняття), вів я приватні наукові зайняття поза університетом з студентами — своїми слухачами й сторонніми (роздавав книжки до рефератів і оцінок, потім відчитувано ці реферати, розбірано, а по справленню друкуючи котре ліпші). Тим способом вправлялися охочіші слухачі до наукової роботи, переходячи від рефератів в бібліографічний відділі Записок НТШ до самостійних оцінок... до самостійних розвідок.⁷⁶

Це був початок історичної школи Грушевського в Львові, яка за порівняно короткий час під науковим керівництвом її засновника заклала міцні підвалини під українську наукову національну історіографію. Цю школу можна без перебільшення назвати першою школою української національної історіографії.

Перед тим, як перейти до обговорення історіографічної школи Грушевського, бодай коротко бажано з'ясувати її ставлення до школи Антоновича, яку Багалій назвав "Київською документальною школою істориків України". Це питання надзвичайно важливе для істориків, що займалися вивченням розвитку української історичної науки. Грушевський працював під науковим керівництвом Антоновича в Київському університеті і був, на нашу думку, одним із найвидатніших представників школи документалістів. Школу Антоновича характеризував строгий документалізм, базований на критичному вивченні та аналізі історичних архівних джерел.⁷⁷ В

---

76. Л. Винар, *Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року*, стор. 16.

77. Про діяльність і творчість В. Антоновича див. М. Грушевський, "Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності", *Записки Українського Наукового Товариства* 1909, кн. 3; його ж "З соціально-національних концепцій В. Антоновича", *Україна* 1928, кн. 5; Осип Гермайзе, "В. Б. Антонович в українській історіографії", *Україна* 1928, кн. 5; Д. Дорошенко, *Володимир Антонович* (Прага: В-во Тищенко, 1942), стор. 99-

історіософічно-ідеологічній площині Антонович був промотором кирило-методіївських ідей і виразником народницько-демократичної концепції історії України. Як відомо, він був також одним із провідників київської Старої Громади і найвидатнішим українським істориком 19 ст. Історична школа Грушевського постала шляхом еволюції його історіософічних концепцій, а не шляхом "революційного розриву" зі школою Антоновича. Від свого наукового ментора Грушевський перебрав документалізм як інтегральну та основну частину історичної наукової методології. Також наголошення ролі народу як основної категорії історіографічного дослідження і головної рушійної сили українського історичного процесу в історичних творах Грушевського пов'язане з історіософією Антоновича, керівника його ранньої наукової праці. Проте Грушевський не приймав жадних історіографічних і історіософічних концепцій безкритично й це стосувалося також до історичної творчості його учителя і інших істориків. Отже існує безпосередній зв'язок між школами Антоновича і Грушевського, зокрема в методологічному аспекті історичних дослідів. Тому історики справедливо вважають Антоновича "батьком української наукової історіографії", а його найвидатнішого учня Грушевського — засновником української національної історіографії.

Провідні ідеї і працю історичної школи Грушевського, яка народилася у Львові, буде з'ясовано пізніше. Тепер бажано б згадати учнів Грушевського, які становили ядро його історичної школи і авангард нової української історіографії. Зі співробітників Грушевського тих часів згадаймо Мирона Кордубу (1876-1948) — дослідника старої і середньовічної історії і видатного історика Хмельниччини; Степана Томашівського (1875-1930) — талановитого дослідника козацької доби; Дениса Коренця (1875-1946); Василя Герасимчука (1880-1944) — автора цінних праць про Хмельницького та гетьманування Івана Віговського; Степана Рудницького (1877-?) — історика козацьких рухів 1620-их рр., а згодом видатного географа; Івана Джиджору (1880-1919) — здібного історика Гетьманської держави 18 ст.; Омеляна Терлецького (1873-1958) — дослідника галицького середньовіччя і козаччини; Богдана Барвінського (1880-?) — історика Галицько-Волинської держави і мазепинського періоду; Івана Кривецького (1883-1940) — здібного дослідника історії Галичини 19 ст.; Івана Крип'якевича (1886-1967) — найвидатнішого учня Грушевського та дослідника історії Галичини, української козаччини і інших періодів україн-

---

151. Про історичну школу див. Л. Винар, "Ранні історичні праці М. Грушевського, і київська школа В. Антоновича", *Український історик* 1966, 3-4, стор. 26-32.

ської історії; Миколу Чубатого (1889-1975) — історика українського середньовіччя, історії Церкви і права; Богдана Бучинського (1883-1907) — дослідника історії Церкви та інших істориків.⁷³

Як бачимо, Грушевський зумів створити у Львові наукове середовище й притягнути до співпраці молодих вчених, які під його науковим проводом за порівняно короткий час дали ваговий внесок в українську історіографію. Отже, його науково-організаційні плани увінчалися повним успіхом. Серед своїх учнів Грушевський користувався великим респектом і авторитетом, про що виразно пише його наймолодший і найздібніший учень, представник Львівської історичної школи Крип'якевич:

Ще за життя Грушевського всі в нас відчували, що між нами живе хтось великий. Всі в нас дивилися на нашого історика, як на надзвичайну людину, як на вченого, що сміло може стати поруч найбільших людей науки на світі, всі ми подивлялися його роботячисті, а всі ми бачили в ньому одного з найкращих борців за єдність нації.⁷⁴

Своєю наполегливою і унікальною науковою і науково-організаційною працею Грушевський став прикладом для своїх учнів, які в той час ставилися до нього зі справжнім пієтизмом і пошаною. Така позитивна психологічна настанова до Грушевського з боку його учнів зміцнювала внутрішню згуртованість історіографічної школи Грушевського.

Наріжним каменем історичної школи Грушевського в Львові, а згодом у Києві, її фундаментом стала його головна історіографічна концепція тяглості українського історичного процесу від етногенезу українського народу до новітньої доби історії України. Йдеться про його схему східноєвропейської історії, яка також включала національну схему української історії з її періодизацією і відповідною українською історіографічною термінологією. Цю схему він поклав в основу *Історії України-Руси* і вона була прийнята його учнями і співробітниками, які належали до цієї нової школи української національної історіографії. Історіографічні дослідження Грушевського та його учнів не лише відкидали російсько-імперську схему Східної Європи і її історичного розвитку, але давали новий підхід до вивчення національних історій України, Московщини і Білорусі. Грушевський джерельно обґрунтував етногенезу українського народу й безперервність українського історичного процесу під час державних і недержавних пе-

73. З інших учнів Грушевського, які належали до його історичної школи у Львові згадаймо Ол. Целевича, Ю. Кміта, Ф. Голійчука, З. Кузеля, О. Чайківського, Е. Барвінського, Ол. Сушка і Ф. Срібного.

74. Іван Крип'якевич, *Михайло Грушевський* (Львів, 1935), стор. 8.

ріодів української історії. Він надав право громадянства історії України в світовій історіографії. Саме спільність цієї головної історіографічної концепції-схеми Грушевського та його учнів начоно демонструє самостійність і унікальність його історичної школи, яка народилася у Львові. Вона також указує на різницю між київською школою документалістів Антоновича та школою національної історіографії Грушевського: якщо перша діяла в умовах переслідувань російської влади (державна цензура) та не опрацювала завершеної схеми історії України, то остання діяла на основі його національної схеми української історії. Не менш важливим є питання історичної термінології. Грушевський упровадив в українську й світову історіографію концепції-терміни "Україна-Русь", "українсько-руський", які сприяли таким чином визначенню самобутности українського історичного процесу.

Реконструкція Грушевським раннього процесу української історії і пов'язання його з антами як предками нашого народу або, як історик писав, "предками українських племен" (*IUP*, т. 1, стор. 177), наголошення етнічної єдності українсько-руських племен у середньовіччі та державотворчої ролі полян у створенні Київської держави, а також відмова від так званої "норманської теорії" — все це ілюструє інші головні історіографічні концепції Грушевського, які були похідними від його національної схеми історії України, що характеризувала його історичну школу в Львові.

Методологія історичного дослідження й вивчення та видання джерел до історії України характеризують діяльність школи Грушевського в Львові. Вже згадано раніше, що за його ініціативою створено в 1895 р. Археологічну комісію НТШ, яка мала першорядне значення в систематичному вивченні й виданні джерельних матеріалів.⁸⁰ У цьому аспекті бачимо продовження праці київської школи Антоновича, але в новій формі й новому насвітленні. Антонович видавав джерела до історії України під назвою *Архив Юго-Западной России*, отже неукраїнські історики, зокрема західноєвропейські, за назвою цього серійного видання, вважали їх джерелами до історії Західної Росії.

Грушевський започаткував два серійні видання: *Жерела до Історії України-Руси* (до 1914 р. вийшло 11 томів) і *Памятки українсько-руської мови і літератури* за редакцією Франка (до 1913 р. вийшло 7 томів), а 1906 р. розпочав видання нової серії *Українсько-Руського Архиву* (до 1914 р. вийшло 14 томів). Отже в

---

80. Обширніше обговорення археографічної діяльності Грушевського і його учнів знаходимо в праці Крупницького, "Die Archäographische Tätigkeit M. Hrusovskyjs," *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven* 1935 (Breslau), Bd. IX. N. 3/4, стор. 610-621.

виданнях джерел Грушевського вже не було можливості мильної їхньої ідентифікації. Історики знали, що мають справу з джерелами до історії України, а не Росії. У цьому випадку історична термінологія відіграє одну з вирішальних ролей. Отже і в цьому аспекті бачимо засадничу різницю між школами Антоновича й Грушевського, якщо йдеться про історичну термінологію.

Грушевський надавав виняткової уваги виданням джерел до історії України, тому паралельно зі своїми оригінальними монографічними дослідженнями і своїх учнів він розвивав археографічну діяльність. Не дивлячися на обмежені фінансові ресурси, він висилає своїх учнів до польських, російських, віденських, ватиканських і інших архівів і в висліді їхньої праці видаються збірки джерел до історії України.⁸¹ Не підлягає сумніву, що Грушевський і його школа в Львові відіграли переломову роль в розбудові джерельної бази української наукової національної історіографії.

Раніше було згадано, що існування головного наукового журналу, виразника історіографічних концепцій засновника історичної школи і його учнів, є передумовою існування і діяльності даної школи. За Грушевського таким головним журналом української історії і наукового українознавства стали *Записки НТШ*, які виходили за його редакцією і в яких з'являлися наукові дослідження і критичні рецензії представників історичної школи Грушевського львівського періоду. Науково-популярні й публіцистичні історичні праці Грушевського та його учнів друкувалися на сторінках *Літературно-наукового вістника*, заснованого за ініціативою Грушевського. Отже школа Грушевського мала творчу лабораторію своєї наукової праці.

---

81. Томашівський опрацьовував архівні матеріали до історії України в львівських архівах, бібліотеці Оссолінських і пізніше працював у ватиканських архівах; Герасимчук працював у петербурзьких архівах, Кордуба в віденських, Дзиджора в харківських, В. Залізняк в архівах Москви, Крип'якевич у краківських архівах. Сам Грушевський опрацьовував архівні матеріали в польських, московських і інших архівах. Видання архівних матеріалів охоплювали джерела до політичної, економічної, соціальної і релігійної історії України. Крупницький писав, що Галицька школа Грушевського була майстернею, "що мала допомагати шефові в його велетенській праці... характер цих дослідів визначив сам майстер. Це, що дає нам право назвати гурт львівських істориків галицькою школою Грушевського, полягає в методи і матеріалі, але не в характері самих студій. Ідеологічно галицька школа Грушевського не завжди йшла його слідами", у: Б. Крупницький, "Українська історична наука в НТШ на чолі з М. Грушевським", *Українські вісті* (Новий Ульм), 1950, 49. Тут треба зазначити, що автор не розглянув історіографічних концепцій Грушевського, які характеризували його "галицьку школу".

Тематично в перші роки *Записки НТШ* охоплювали різні періоди історії України з наголошенням до певної міри галицької історії. Згодом *Записки НТШ* прийняли загальноукраїнський науковий характер. Крім галицьких істориків, у журналі друкувалися також праці М. Василенка, М. Слабченка, Липинського, О. Грушевського та інших істориків з Великої України. Концепція Грушевського про консолідацію українських наукових сил із Галичини і Великої України систематично реалізувалася на форумі *Записок НТШ і Літературно-наукового вістника*. До 1914 р. Грушевський зредагував 120 томів *Записок НТШ*, які створили цілу епоху в розвитку української історіографії і українознавства.

Після 1905 р. стало помітним посилення впливів історичної школи Грушевського на Великій Україні. Тут у першу чергу треба згадати заснування 1907 р. Українського наукового товариства (УНТ) у Києві, яке очолив Грушевський, і започаткування за його ініціативою і редакцією нового наукового українознавчого органу *Записки Українського Наукового Товариства* (1908). Про УНТ Грушевський писав, що воно маніфестувало "постулат повноти української культури, вінчаної науковими аспіраціями і науковими дослідженнями. Воно пересаджувало на велико-український ґрунт наукову працю, розпочату кількома десятиліттями скорше — на ґрунті галицькім, в очікуванні можливості здійснити план української академії наук"⁸² Це пересадження наукової діяльності Грушевського зі Львова до Києва рівночасно сприяло поширенню впливів і діяльності історичної школи Грушевського серед придніпрянських дослідників. Властиво в той час, себто від 1907 до 1914 р., можна вже говорити про "львівсько-київський період" історичної школи Грушевського або його першу школу української наукової історіографії в Україні.

Київське УНТ було зорганізоване на зразок НТШ. Історичну секцію УНТ (1907) очолювали Г. Павлуцький, В. Щербина, Джиджора і А. Яковлів. Членство секцій складалося з різних генерацій українських учених (Ол. Грушевський, О. Левицький, Василенко, К. Антонович, Я. Шульгин, Слабченко та інші відомі дослідники). Хоч ці історики належали до різних поколінь, проте вони в основному приймали й поділяли історичну схему Грушевського й інші його історіографічні концепції. Отже можна зробити висновок, що українська школа національної історіографії Грушевського, яка народилася у Львові, після 1905 р. вже набрала всеукраїнського

---

82. М. Грушевський, "Велике діло", *Україна* 1929, 32, стор. 8. Діяльність Грушевського в УНТ вимагає окремого дослідження. Автор цих рядків підготовляє окрему працю, присвячену цій темі.

характеру та стала на твердий ґрунт у Галичині й Великій Україні, де мала своїх численних послідовників. Вони поділяли головні історіографічні концепції і методологічні засади засновника й керівника школи Грушевського, який в той час був найвидатнішим організатором українського наукового життя на західних і східних українських землях. Рівночасно, як згадував Дорошенко, Грушевський до вибуху Першої світової війни був загальновизнаним провідником українського національного руху й символом всеукраїнського єднання українських наукових, культурницьких і політичних сил, розділених кордонами чужих держав. І в цьому історичному контексті хотілося б коротко згадати про історіософічно-ідеологічні постулати Грушевського та його школи. Історик був спадкоємцем деяких історіософічних народницьких концепцій Антоновича та інших істориків-народників, з наголосенням провідної ролі народу, народних мас, в українському історичному процесі. Проте його погляд на роль провідної верстви і феномен національної держави не був тотожний із поглядами народників 19 ст. Це навіть зауважив Крупницький, видатний представник державницького історіографічного напрямку, який писав, що хоч Грушевський тримався народницького світогляду, але "час до часу завертав до державницького погляду щодо українських історичних подій".⁸³ Отже Грушевський і його учні приблизно до 1914 р. репрезентували *неонародницький напрям* в ідеологічно-історіософічній площині історичних досліджень, який був оснований на національному принципі історії українського народу. Засновник школи і його учні засадничо прийняли ці історіософічні принципи. Це твердимо тому, що до 1913-1914 рр., не зважаючи на внутрішні конфлікти в НТШ (справа опозиції до Грушевського, очоленої Томашівським), не знаходимо будь-яких поважніших виступів учнів Грушевського з критикою історіософічних концепцій їхнього керівника наукової праці. Пізніша критика істориків-ревізіоністів Томашівського, Липинського й інших, які були учнями або співробітниками Грушевського в Львові та Києві, лишилася невідомою громадськості під час львівського періоду діяльності Грушевського та його школи. Вона вийшла вже *після* виїзду Грушевського з Галичини 1913 р. Тому всякі гіпотези про розходження Грушевського та його учнів до 1913 р. в площині історіософічно-ідеологічного осмислення українського історичного процесу не видержують критики і не мають солідної джерельної основи.

---

83. Б. Крупницький, "Михайло Грушевський і його історична праця", в: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т.1 (Нью-Йорк: "Книгоспілка", 1954), стор. VIII.

Відхід Грушевського від головування в НТШ, вибух Першої світової війни, повернення історика до Києва, арешт його російською владою і заслання до Симбірська — всі ці події відіграли важливу роль в діяльності історичної школи Грушевського. В першу чергу через резиґнацію з редакторства *Записок НТШ* і головувань в товаристві історик втратив фізичний і науково-організаційний зв'язок із своїми львівськими учнями. Історична школа в Львові лишилася без свого засновника й керівника наукової діяльності. Отже 1913 р. можна вважати останнім роком львівського періоду історичної школи Грушевського. Арешт Грушевського 1914 р. і перебування його на засланні до початку 1917 р. позбавили його також безпосереднього зв'язку з членами УНТ у Києві — отже в цей період, у зв'язку з воєнними подіями, історична школа Грушевського майже не діяла. Аж у 1917–1918 рр., коли історик очолив державне будівництво молодій Українській Республіці, УНТ відновило свою діяльність, яка концентрувалася головню на підготові заснування Української Академії Наук. Проте в той час Грушевський, зайнятий державними справами, не мав багато часу на наукову працю. Не зважаючи на те, цей період є надзвичайно важливий для розуміння ідеологічних засад історика в той час, які в'язалися з його тогочасними історичними концепціями. Автор цих рядків погоджується з висновками Оглоблина, що в ті роки Грушевський діяв як державник, а не "той давний народовець, яким був Грушевський в кінці XIX ст."⁸⁴

Завершення української революції 1917–1918 рр. проголошенням самостійности і незалежности Української Народньої Республіки є найкращим свідомством державницьких концепцій Грушевського тих часів. Що більше, Грушевський в практичній революційно-державній діяльності і своїх публікаціях того часу вважав, що УНР тільки відновила українське державне життя, яке він пов'язував із Київською державою Володимира Великого, яка "була найбільшою українською державою, яку пам'ятає наша історія"⁸⁵ Як історик, Грушевський нав'язує до традицій української державности в середньовіччі та цим стверджує тяглість українського історичного державотворчого процесу.⁸⁶

---

84. О. Оглоблин писав: "Це був справжній вінець Грушевського. Лідер української науки, лідер українства став лідером цілої України, вождем і будівничим її нової держави. Новою стала Україна — новим став і Грушевський", у: О. Оглоблин, "Михайло Грушевський і українське національне відродження", стор. 5.

85. М. Грушевський, *На порозі Нової України*, стор. 97.

86. Під час обговорення проекту державного гербу України Грушевський писав: "Українська Народня Республіка постановивши своїм зав-

Не підлягає сумніву, що в 1918 р. Грушевський і його історична школа стояли на державницьких ідеологічних позиціях і це віддзеркалювалося в усіх ділянках наукового й національного життя в цій добі українського державного відродження. Цей період Грушевського та діяльності його історичної школи заслуговує на всебічне і об'єктивне дослідження.

Еміграційний період діяльності Грушевського в Західній Європі (1919-1924) важливий у зв'язку з заснуванням за його ініціативою Українського соціологічного інституту, на форумі якого він продовжував свою науково-дослідну й педагогічну працю. Цей період ми назвали переходовим стосовно до діяльності його історичної школи. Проте він є винятково важливим у розумінні еволюції і поширення методологічної бази історичних досліджень Грушевського та його історичної школи. Мова про впровадження Грушевським порівняльної і соціологічної методи досліджу, що виразно бачимо в його монографії *Початки громадянства...* і *Історії української літератури* (три перші томи вийшли у Львові). Тут виразно бачимо в історика соціологізацію історичних досліджень, яка дозволяла глибше й ширше висвітлення соціальної еволюції суспільства в рамках його історичного розвитку. Цікаво в цьому місці згадати думки Грушевського про роль соціології. Він писав:

... в'яснення початків соціального (громадського) життя людства та його розвитку вважається ділом соціології, а саме тої частини її, яка зветься соціологією генетичною, або динамічною, а могла б просто називатися й просто соціологією історичною, бо узагальнює явища історії людства, шукаючи в ній певних загальних предмет, більш або менш спільних всьому людству.⁸⁷

Тут також важливо підкреслити, що в аналізі загального історичного процесу Грушевський в той час підкреслював роль "неустановленої конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій [й] і періодичного чергування переваги то одних то других"⁸⁸ — отже "індивідуальне" й "колективне" життя і дія людської спільноти характеризують її історичний розвиток.

Поширення методологічної і тематичної бази історичного нау-

данням об'єднати в самостійній Українській Державі українські землі і відновити в ній всю повноту культурного й політично-національного життя, бере собі за герб сей старий знак Володимира Великого і ставить його на своїх грошах як ставився він колись" (там таки, стор. 98). Тут виразно бачимо історичні концепції Грушевського, достосовані до будівництва української держави в 20 ст.

87. М. Грушевський, *Початки громадянства...*, стор. 9.

88. Там таки, стор. 4.

кового досліджу в цей віденський "переходовий" період наукової діяльності Грушевського та його школи, грало важливу ролю в наступній — "київській добі" історичної школи Грушевського, яка заживізувалася після його повернення до України в березні 1924 р.

Приїзд історика до Києва започатковує нагальний розвиток української науки і разом відновляє діяльність його історичної школи в Україні. Без перебільшення цей період росту української історіографії, який охоплює 1924 до 1930 рр., дослідники називають її ренесансом. Разом з цим ця друга доба київської історичної школи Грушевського становить вершок її діяльності, яка провадилася в невідрадних і жорстоких умовах московсько-більшовицької влади в Україні. Як і в Львові, Грушевський виявився неперевершеним організатором українського наукового життя, яке, крім історичних досліджень, охоплювало інші ділянки українознавства. Його динамізм, пряmlinійний характер у питаннях української науки і розвитку української національної культури, а також прямо феноменальна працьовитість і воля зробили його головним провідником і керівником українського наукового відродження в підрадянській Україні.

Розглядаючи київську діяльність Грушевського, бажано бодай коротко згадати організаційну наукову структуру, що становила вихідну базу й основний форум діяльності історика та його наукової школи української національної історіографії у Києві. Йдеться про Всеукраїнську Академію Наук (ВУАН), безпосереднім попередником якої Грушевський уважав Українське наукове товариство в Києві.⁸⁹ Це послідовне підкреслення Грушевським органічного зв'язку між УНТ і ВУАН на різних наукових форумах відіграло важливу ролю в його науково-організаційній і науково-видавничій діяльності в 1920-их рр.

Після повернення Грушевський в першу чергу відновляє діяльність Історичної секції УАН, яка продовжує традиції і працю Історичної секції УНТ. В складі Історичної секції він утворює численні науково-дослідні комісії, в яких працюють його учні й співробітники. Тут згадаймо організацію територіальних дослідних комісій (Комісії порайонного розроблення історії України), які становили основу для порайонного й регіонального вивчення України: 1) Комісія Києва і Правобічної України (голова Грушевський, керівник Щербина), 2) Комісія Лівобережжя і Слобожанщини (голова Грушевський, керівник Гермайзе), 3) Комісія степової

---

89. М. Грушевський, "Три академії, *Український історик* 1983, 2-4, стор. 137. Вперше друковано в: *Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва*, т. 1 (Київ, 1930), стор. 2-14.

України (голова Грушевський, керівник М. Ткаченко), 4) Комісія Західної України (голова Грушевський, секретар В. Ігнатієнко). Згадані комісії в 1924-1926 рр. уже мали понад 50 наукових співробітників з різних земель України. Як бачимо, Грушевський і його школа надавали великої ваги порайонному вивченню історії України.⁹⁰ З інших важливих комісій, створених Грушевським, слід згадати: Культурно-історичну комісію (голова Грушевський), Комісію історичної пісенності. 1926 і в наступні роки Грушевський і його співробітники організували Комісію старої України, Комісію новішої історії України, Комісію історії Козаччини, Комісію української історіографії, Археографічну комісію. Ці комісії рівночасно становили організаційно-тематичну мережу й науково-організаційну структуру історичної школи Грушевського на форумі Історичної секції ВУАН у Києві.

Очолоення Грушевським першої Науково-дослідної катедри історії України у Києві в 1924 р. (другу катедру історії очолював Багалій в Харкові) мало виняткове значення в розвитку історичної школи Грушевського в Києві й взагалі в розвитку української історичної науки. Катедра Грушевського мала два основні завдання: а) "як установа науково-дослідча, що має на меті вести науково-дослідчу працю над історією України в звязку з загальною історією культури і соціального розвитку; б) як установа науково-виховуюча, що має завданням підготовляти наукових дослідників в сій спеціальності і викладачів для вищих шкіл сих предметів".⁹¹ Ця катедра була науково-творчою кузницею історика, в якій він керував науково-академічною роботою своїх учнів і виховував нові кадри українських істориків для продовження його праці. На

---

90. *Звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1924 рік* (Київ, 1925), стор. 39-40. Точні звідомлення про історичні установи Грушевського в ВУАН систематично подавалися майже в кожному випуску *України*.

91. "Науково-дослідча катедра історії України в Києві", *Україна* 1928, кн. 4, стор. 156. Докладні інформації про діяльність катедри Грушевського знаходимо в його статті "Науково-дослідча катедра історії України в Києві", *Студії з історії України*, т. 1 (Київ, 1926), стор. III-XVII.

Важливо згадати, що комуністична влада старалася інфільтрувати катедру Грушевського своїми учнями, які доносили б про діяльність катедри та її керівника. Про це говорив авторів цих рядків Оглоблін, а також згадується в неопублікованих спогадах Л. Окиншевича, який в той час був аспірантом на кафедрі. Див. Наталя Полонська-Василенко, *Українська Академія Наук*, част. 1 (Мюнхен: Інститут для вивчення історії та культури СРСР, 1955), стор. 102. Наталя Полонська-Василенко згадує про двох комсомольців Камінського і Кравченка, яких призначено партійними чинниками аспірантами на катедру Грушевського (там таки).

катедрі діяли секції: 1) Секція методології і соціологічного обґрунтування історії — під керівництвом Гермайзе, 2) Секція соціально-економічної та політичної історії, очолена Ол. Грушевським, і 3) Історико-культурна секція — під керівництвом голови катедри М. Грушевського. Ця секція мала дві підсекції: матеріальної культури — під керівництвом В. Данилевича, і духової культури — під керівництвом голови катедри. До складу керівництва катедри також входили професори Щербина і П. Клименко. Тут треба також згадати, що на катедрі зорганізовано в жовтні 1925 р. Кабінет примітивної культури під керівництвом Катерини Грушевської, яка продовжувала працю свого батька, започатковану в Українському соціологічному інституті 1919 р. Історична секція ВУАН і Науково-дослідна кафедра історії України становили так звані історичні установи Грушевського в Академії. Вони творили основну організаційну базу його київської історичної школи 1920-их рр., яка об'єднувала представників різних генерацій українських вчених, починаючи від учнів Антоновича й кінчаючи його учнями з львівського та київського періодів діяльності історика. Тут треба підкреслити, що побіч Грушевського та його історичних установ, існували інші історичні наукові осередки і видатні історики, які причинилися до відродження української історичної науки в 1920-их рр. З них згадаймо Д. Багалія (1857-1932), М. Василенка (1866-1935) і М. Слабченка (1882-1952). Всі вони мали своїх учнів і наукових співробітників. Проте Багалій уважав, що історичні установи на чолі з Грушевським "являються осередком в розвитку української історії".⁹² Це саме підтвердив Оглоблін, близький співробітник Багалія і керівник Катедри історії українського господарства в Інституті народного господарства в Києві в 1928-1930-их рр.⁹³ Цю думку поділяли всі сучасники українського історіографічного ренесансу в 1920-их рр., у центрі якого стояв Грушевський, його історичні установи ВУАН і його історична школа.

Розбудова науково-організаційної бази історичної школи Грушевського в 1920-их рр. безпосередньо пов'язана з його науково-видавничою діяльністю, яка мала й далі має переломове значення в розвитку української історіографії. Тут у першу чергу слід згадати відновлення за його загальною редакцією престижного журналу українознавства *Україна*, який виходив під егідою Історичної

---

92. Д. Багалій, *Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті*, стор. 97.

93. О. Оглоблін, *Думки про сучасну українську советську історіографію* (Нью-Йорк, 1963), стор. 9.

секції УАН. У журналі співпрацювали видатні вчені з різних земель України, отже цей історичний і українознавчий журнал за час свого короткого існування (1924-1930) став головним органом української науки. Редактор *України* ставив наголос на історичні дослідження (політична, соціальна і культурна історія), допоміжні історичні науки (археологія), а також на історію мистецтва, мови, літератури, етнографії і краєзнавства України. Окремий відділ *України* присвячено матеріалам громадського й літературного життя 19 і початків 20 ст. (мемуари, листування, недруковані твори, інші важливі архівні матеріали). Зокрема треба відзначити рецензійний відділ журналу, наукову хроніку та бібліографічний відділ українознавства. Тут треба підкреслити дві важливі справи: на титульній сторінці *України* подано, що це є орган "Історичної Секції Академії" (колишнього Українського наукового товариства в Києві), а в редакційному зверненні першого випуску журналу підкреслено, що матеріали, які "безпосередньо належать до історії комуністичної партії і революції" не входять у тематику *України*, як також "статті на теми сучасного громадського життя".⁹⁴ Рішення Грушевського, як редактора журналу, виключити тематику історії комуністичної партії було зовсім правильне, а разом з тим і відважне, якщо йдеться про тодішній комуністичний режим в Україні. Це рішення у великій мірі спричинилося до ліквідації *України* комуністичною владою 1930 р. Редакційними співробітниками журналу були Ф. Савченко (секретар колегії), О. Грушевський, Гермайзе, С. Глушко, П. Глядківський, які значно причинилися до розбудови *України* під керівництвом М. Грушевського.

З інших серійних видань за редакцією Грушевського згадаймо *Науковий збірник історичної секції УАН* (Записки колишньої Історичної секції УНТ в Києві, 1925-1929, 14 випусків), *За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX ст.* (1927-1930, 6 книжок), *Студії з історії України* (1926-1930, 3 томи), *Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук. Праці Історичної секції* (1925-1929, 5 томів, редагував М. Грушевський спільно зі своїм братом Ол. Грушевським), *Український археографічний збірник* (1926-1930, 3 томи) і *Український архів* (1926-1931, 4 томи), регіональні збірники,

---

94. "Від Редакції", *Україна* 1924, кн. 1-2, стор. 6. Під редакцією Грушевського вийшло 43 книжки *України*. Комуністична влада припинила видання журналу в вересні 1930 р., і 44 число журналу, зредаговане Грушевським, уже не з'явилося. 1932 р., по розгромі історичних установ Грушевського в ВУАН, "відновляється" журнал під цією самою назвою, але із зовсім іншим змістом, зверненням проти Грушевського і інших видатних істориків.

присвячені Києву й Чернігову та багато інших публікацій. До сьогодні важко повірити, що Грушевський зумів видати таку кількість серійних наукових публікацій поруч систематичної праці над *Історією України-Руси* (том 9, чч. 1, 2, і том 10, опублікований уже після його смерті). Ця науково-видавнича й науково-організаційна діяльність Грушевського на форумі ВУАН є унікальним явищем в аналах українського наукового життя, в українській історіографії. Отже історична школа Грушевського в Києві мала солідну наукову базу й поважні наукові видання.

Тепер дещо про представників київської школи Грушевського, про його співробітників і учнів. Ця школа, як вже було згадано раніше, складалася з істориків, які репрезентували різні генерації українських вчених. Оглоблин переказує, що в Києві вважали, що найближчими співробітниками Грушевського були його "дві руки": Савченко — "права рука", який допомагав Грушевському в так званому "зовнішньому ресорті" (зв'язки з офіційними чинниками), і Гермайзе — "ліва рука", а разом з тим допоміжний у внутрішній діяльності в рамках Академії і співпраці з іншими відділами ВУАН.⁹⁵ Проте найдовірнішою людиною і співробітником Грушевського був його брат Олександр, заступник голови Історичної секції, директор Історичної географічної комісії і керівник Секції соціальної і політичної історії на Науково-дослідній кафедрі історії України. Зі старших істориків, учнів Антоновича, крім Ол. Грушевського, треба згадати Данилевича, Щербину, Леоніда Добровольського, Василя Ляскоронського і Клименка (учень Митрофана Довнара-Запольського).

Всі вони займали провідні становища в "історичних установах" Грушевського та були видатними дослідниками. Проте основне ядро *нової* київської школи історика становили його учні-аспіранти на Науково-дослідній кафедрі історії України. В 1925-1926 академічному році на кафедрі працювали К. Антипович, О. Баранович, Глядківський, Глушко, В. Євфимовський, Ігнатієнко, М. Карачківський, Окиншевич, І. Мандзюк, Д. Кравцов, О. Степанишина, Ткаченко, С. Шамрай, В. Юркевич і інші (*Україна 1926*, кн. 4). Вже під кінець 1926 р. Баранович, Ткаченко, Шамрай і Глушко були висунуті науковими співробітниками кафедри. Вони були здібними істориками і становили нову історіографічну зміну. Також треба

---

95. Інтерв'ю з О. Оглоблином від 24 червня 1983 р. Наталя Полонська-Василенко пише, що Савченко був "аташе" Грушевського "в усіх справах", зокрема він полагоджував усі видавничі справи і часто їздив з дорученням Михайла Сергієвича до Харкова — див. Наталя Полонська-Василенко, "Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків", *Записки НТШ*, т. 173 (1962), стор. 31.

підкреслити діяльність доньки Грушевського Катерини, яка керувала Кабінетом примітивної культури та її пережитків у побуті і фольклорі України при кафедрі. Вона, побіч Ол. Грушевського, була найдовіренишим і найближчим співробітником М. Грушевського.⁹⁶

З інших здібних учнів і співробітників Грушевського згадаймо Прокопа Нечипоренка, Карачківського, Катерину Лазаревську, Мандзюка, П. Кияницю, О. Павлика — всі вони друкувалися у виданнях історичних установ ВУАН, опрацьовували різні періоди української історії, виголошували доповіді на пленарних засіданнях Катедри і Історичної секції ВУАН. Коротка інформація про наукову творчість видатніших учнів-членів історичної школи Грушевського подана в історіографічному нарисі Оглоблина.⁹⁷ Рівночасно з істориком у той час тісно співпрацювали його колишні студенти — представники "Львівської історичної школи": Крип'якевич, Кордуба, Герасимчук, Гнатюк — усі вони були видатними вченими. Також в установах Грушевського брали активну участь галичани Михайло Возняк, Ф. Колесса, К. Студинський і інші члени НТШ. Отже треба ствердити, що Грушевському вдалося об'єднати в науковій праці вчених з різних українських земель. Тоді також відновилася співпраця між НТШ і ВУАН і галицькі дослідники друкували свої праці в виданнях Грушевського.⁹⁸ Все це вказує на те, що київська історична школа Грушевського в 1920-их рр. стала всеукраїнською школою української національної історіографії і це позначилося на історичній тематиці дослідів, головних історіографічних концепціях, а також на еволюції історичної методології, яка домінувала в наукових дослідженнях співробітників і учнів Грушевського. Тут також треба підкреслити генетичний зв'язок між його львівською і київською історичною школами, який вказує на історіографічну тяглість науково-організаційної діяльності історика. За нашими підрахунками в історичних установах Грушевського співпрацювало понад

---

96. Список співробітників і учнів Грушевського в Києві, а також стан історичних установ Грушевського на 1 липня 1928 р. подала Наталя Полонська-Василенко, *Українська Академія Наук*, част. 1, 1955, стор. 132-136.

97. Olexander Ohloblyn, *Ukrainian Historiography, 1917-1956*, Vol. V-VI (Нью-Йорк: The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., 1957), стор. 309-320; огляд наукової діяльності співробітників Грушевського друковано періодично в *Україні* (Відділ "Хроніка").

98. Докладніше про зв'язки Грушевського з НТШ і галицькими вченими див. в моїй монографії *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка...*, стор. 70-80.

сто наукових співробітників, які проживали в різних місцевостях України. Видатний історик Наталя Полонська-Василенко, яка не належала до прихильників Грушевського, про історичні установи історика писала таке:

Протягом короткого часу М. С. Грушевський створив мережу дослідження України, а осередком стали Історичні установи. Треба визнати, що ні до М. С. Грушевського, ні після нього жадна установа Академії Наук не мала такої популярності, такого поширення, як установи Грушевського. Він створив міцний колектив, що тримався завдяки організаторським здібностям Грушевського та його особистому впливові. В установах Грушевського панувала дисципліна, якої не було в інших частинах Академії, і особистість М. С. Грушевського, його видатний таланти історика панували над усією цією масою людей. Його воля, його думки були незаперечні, і таким чином по всій Соборній Україні ширився і зростав його вплив.⁹⁹

Автор цієї праці повністю поділяє ці висновки Наталі Полонської-Василенко про науково-організаційну діяльність історика. Вони ще раз наочно показують геніальність його наукової діяльності в 1920-их рр., яка була продовженням його ранішої праці на форумі НТШ, УНТ в Києві та Українського соціологічного інституту в Відні. Вона була унікальна в аналах розвитку українського наукового життя.

Тепер коротко згадаймо про провідні історіографічні концепції, які домінували в творчості Грушевського та його київської школи в 1920-их рр. Також хотілося б окреслити її тематично-дослідницький і методологічний профіль, який чітко віддзеркалений в науковій спадщині її засновника. На нашу думку, київська школа Грушевського була природним продовженням львівської з 1900-их рр., якщо йдеться про схему, періодизацію і термінологію українського історичного процесу. У той час Грушевський значно поглибив цю схему, зокрема пристосувавши її до історичного розвитку української літератури (*Історія української літератури*), української культури і науки. Не зважаючи на упадок української середньовічної держави (Київської, а згодом Галицько-Волинської), її культурна надбудова, пише Грушевський —

... в ширшій значенню слова, збудована протягом кількох століть сими двома силами: боярською державою в союзі з церквою, і церквою в союзі з княжою владою і боярською верствою, — соціально економічний лад, право, мораль, культура, творчість, — все це не зникало з їх упадком... Та були й окремі соціальні групи,

---

99. Наталя Полонська-Василенко, "Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків", стор. 13.

чи й цілі верстви, заінтересовані в їх консервуванні, захованню їх сил і авторитету... Не зважаючи на те, що джерела їх змаліли або й зовсім висохли, ідеологічні напрями дані старою державою і церквою, закорінялись і опановували народне життя далі, навіть глибше і ширше, ніж це було в часах розцвіту київської державности, церкви, мистецтва й письменства. ... Княже право ставало звичаєвим, офіційна церква народною, книжна творчість розпливалася в усній.¹⁰⁰

У статті "Три академії" Грушевський рівночасно наголошував тяглість українського культурно-наукового процесу від княжої доби до постанов Української Академії Наук в 1918 році в контексті розвитку східноєвропейської і євразійської цивілізації.¹⁰¹ Ми вже згадали, що історична схема Грушевського була прийнята й визнана українськими істориками як загальна історична схема історії України. Треба також пригадати, що деякі російські історики її піддержали, зокрема О. Пресняков (1870-1929), який уважав, що розмежування українського та російського історичних процесів є раціональне, а критика Грушевським традиційної російської історичної схеми є конструктивна.¹⁰² Це, звичайно, зміцнювало історіографічні позиції Грушевського та його учнів у боротьбі із представниками російсько-радянської історіографії, які заступали й продовжували в дещо змодифікованій формі концепції "єдності" російської історії, зокрема в середньовіччі з Київською державою.

Умовно київську школу Грушевського можна назвати "історично-соціологічною школою української історіографії", в якій схрещувалися концепції неонародників і державників, які стосувалися до реконструкції діяльності українського народу й суспільно-державних та культурних інституцій, створених різними верствами українського народу. В методологічному й історіографічному аспекті Грушевський і його учні були плюралістами і підкреслювали багатомірність і багатопричинність українського історичного процесу, в центрі якого стояв народ-нація.

У 1920-их роках Грушевський і деякі його учні, зокрема його донька Катерина, перебували до певної міри під впливом французької школи Еміля Дюркгейма (1858-1917), зокрема методології

---

100. М. Грушевський, *Історія української літератури*, т. 4, стор. 10-11.

101. М. Грушевський, "Три академії", *Київські збірники...*, т. 1, стор. 2-14.

102. Докладніше в статті Віктора Новицького, "Історична праця проф. О. Є. Преснякова і розмежування великоруської та української історіографії", *Україна* 1930, кн. 40, стор. 55-65.

його досліді, теорії "соціяльних фактів", інтерпретації еволюції громадської моралі та інших соціологічних теорій, пов'язаних з дослідженням еволюції суспільства. За Грушевським виходить, що Дюркгейм може послужити нашій молодій науці добрим і корисним прикладом "того, як здобувати наукові досягнення і як треба йти до них".¹⁰³ Зрозуміння соціологічної бази українського історичного процесу виразно виступає в його томах *Історії України-Руси*, присвячених Хмельниччині. Як уже згадано раніше, в цей період виразно видно еволюцію методології досліді історика та його історичної школи, яку ми умовно назвали "історично-соціологічною". Грушевський уважав соціологію допоміжною наукою у висвітленні суспільно-економічного й політичного процесу української історії, а також у користуванні порівняльною методі досліді.

1926 р. під час святкування ювілею Грушевського його близький співробітник Гермайзе правильно підкреслив універсалізм історика, сказавши:

У науковій діяльності Михайла Сергієвича ми спостерігаємо грандіозну синтетичність, цей великий універсалізм: він не тільки історик-економіст, що викриває факти історичного процесу, він історик культури, історик літератури, і він нарешті наш соціолог, він є дослідник первісної культури. І цей універсалізм, цей широкий науковий обхват сполучено в Михайла Сергієвича з великим талантом дослідника-монографіста, що уміє, беручи матеріял часто безпосередньо з джерела, відповідно його обробити.¹⁰⁴

---

103. М. Грушевський, "Відродження французької соціологічної школи", *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*, вип. 1-2 (Київ, 1926), стор. 112-113. Іван Лакиза вважав, що Грушевський був під впливом школи Дюркгейма, в якій "знаходимо деякі елементи, що заслуговують на увагу з боку сучасної марксистської наукової думки, але величезну помилку робить той, хто за тим не розпізнає її прихованої ідеалістичної природи, її певної соціальної обмеженості", у: І. Лакиза, "Михайло Сергієвич Грушевський", *Життя і революція* 1926, 10, стор. 101. Про погляди Дюркгейма на історію див. Robert Bellah, "Durkheim and History", Robert Nisbet, ed. *Emile Durkheim* (Енґелвуд Кліффс, Нью-Джерзі: Prentice Hall, 1965). Про соціологічні зацікавлення Грушевського також згадує в своїй праці Лев Білас (L. Bilas) "Geschichtsphilosophische und ideologische Voraussetzungen der geschichtlichen und politischen Konzeption M. Hrusovskyjs", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 1956, Bd. 3, стор. 267-274. Тут треба також згадати, що на Науково-дослідній кафедрі історії України Грушевський читав курс з сучасної соціології, зокрема дослідження "примітивного мишлення та його еволюції", а також курс "соціяльні і культурні течії на Україні" (*Україна* 1928, кн. 29, стор. 157).

104. О. Гермайзе, "Слово", *Ювілей Академіка М. С. Грушевського 1866-1926*, стор. 18.

Висновки Гермайзе про універсальний характер творчості Грушевського, основаної на глибинному вивченні історичних джерел, були вірні. Ця риса рівночасно свідчила про тематичне поширення дослідів історика, який своєю творчістю київського періоду охоплював усі періоди історії України включно з археологією з головним наголосом на дослідженні доби Хмельниччини і українського 19 ст.

У "Передньому слові" до дев'ятого тому *Історії України-Руси* (част. 1, стор. 6-8), Грушевський доволі чітко з'ясовує провідні напрямні свого історичного досліді. Він послідовно підкреслює головну ролі в історії народних мас, під якими розуміє рядове козацтво, міщанство та нижче духовенство, а разом з тим наголошує вагу біографічних досліджень діячів Хмельниччини, отже провідної козацької верстви. Він також звертає велику увагу на історію "соціально-політичних форм і установ, що склалися або розвивалися в сій добі" (стор. 7), одночасно даючи високу оцінку працям Крип'якевича, присвяченим дослідіа держави Богдана Хмельницького. Крім того, він наголошує вагу дипломатичної і воєнної історії і соціально-економічних умов боротьби українського народу. Він вважає, що істориків не тільки важливо знати, як проходили події, але перш за все дослідити, "як вони були прийняті й відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості і які вражіння й настрої серед них викликали" (стор. 6). Рівночасно Грушевський пише, що цей підхід безпосередньо в'язався з вивченням зросту "свідомості в громадянстві і масах: їх усвідомлення соціальне і політичне, державне і національне. Без сумніву се велике, ні з чим не зрівнене потрясення, пережите українським громадянством і масами, викликало велике піднесення самопочуття — індивідуального і колективного. Громадянство і маси жили сим піднесенням потім довго, віками, і в нім треба шукати завязків різних пізніших соціальних і культурних явищ, які надають новий характер українському життю" (там таки).

В історіографічній площині Грушевський далі був "неонародником", який джерельно досліджував усі прояви народного життя, включаючи українські державні інституції тієї доби. Отже тут не бачимо неґації або недоцінювання українських державних традицій і української провідної верстви, як це старалися довести "історики-державники" і про що згадувалося в попередньому розділі. Він давав аналізу і синтезу українського історичного процесу, які охоплювали всі українські суспільні верстви і всі українські землі. Не можна також забувати, що в історіографічних дослідженнях українського державного життя треба брати до уваги два підходи-інтерпретації державности: форма державности і державницької ідеології в рамках розвитку українського монар-

хізму (Липинський і інші представники його школи) і форми української державности в республікансько-демократичній структурі (М. Грушевський та інші). Ці підходи тісно перетиналися з історіософічним наставленням представників різних напрямів української історіографії. Властиво в історіографічно-дослідному сенсі терміни "державницька" і "народницька" історіографічні школи є доволі штучні та повністю не віддзеркалюють головних історіографічних концепцій українських істориків 20 ст. Тому в творчості Грушевського і його учнів досліджується політична, соціально-економічна, культурна, релігійна та інші ділянки життя українського народу. І тут знаходимо "народницькі" і "державницькі" елементи, які не охоплюються повністю вищезгаданими назвами українських історіографічних шкіл.

Київську історичну школу Грушевського характеризував також строгий документалізм. Як голова Археографічної комісії при ВУАН, Грушевський, як і в Львові, вислав своїх учнів до різних російських і українських архівів. Натомість його заходи вислати своїх учнів у Західню Європу (архіви Венеції, Відня і Парижу) не увінчалися успіхами. Грушевський запланував видати "Український дипломарій" — збірку українських державних, приватно-правних і приватних (листування) джерел до історії України, починаючи від доби Хмельницького. Його київські учні й співробітники Юркевич, А. Єршов, Євфимовський допомагали реалізувати цей проект. Також з колишніх львівських учнів історика треба згадати Кордубу, Герасимчука і Крип'якевича, які працювали в польських архівах у Кракові, Варшаві, Львові та збирали й переписували джерела. Отже в археографічній ділянці Грушевський і його учні в 1920-их рр. продовжували працю його "Львівської школи" з 1900-их рр., коли він очолював Археографічну комісію НТШ. Критичне вивчення історичних джерел завжди було характеристичне для Грушевського і його учнів у Львові й Києві.¹⁰⁵

Велику увагу присвятив Грушевський і його київська школа територіальному дослідженню історії України, яке він називав історичним районознавством України і яке відіграло значну роль у розвитку української національної історіографії в 1920-их роках.¹⁰⁶ Раніше ми згадували про діяльність порайонних історич-

---

105. Про працю Археографічної комісії і її видання див. "Історичні установи Української Академії Наук. Археографічна Комісія", *Україна* 1927, кн. 25, стор. 191-194.

106. Завдання і профіль територіального дослідження історії України з'ясовані в праці М. Грушевського "Порайонне дослідження України Київського узла", *Київ та його околиця в історії і пам'ятках*. За редакцією М. Грушевського (Київ: Українська Академія Наук. Історична Секція, 1926),

них комісій, які зорганізував Грушевський при Історичній секції ВУАН, які своєю науково-дослідною працею охоплювали усі землі України, включаючи Галичину, Закарпаття і Степову Україну і які не були охоплені територіяльними дослідженнями Антоновича і його учнів. Проте програма порайонного, територіяльно-регіонального дослідження України Грушевського не була лише продовженням програми "обласного" дослідження його учителя Антоновича, яка проводилася в цензурних умовах царського режиму і не могла базуватися на національній схемі історії України. Грушевський бажав, у першу чергу, обґрунтувати свою схему незалежності і безперервності історичного процесу історії України на "територіяльному принципі", включаючи усі українські землі та їхній політичний, суспільно-економічний і культурний розвиток у всі періоди української історії, включаючи також передісторичний період. У цьому сенсі Грушевський твердив, що в територіяльних дослідженнях України викристалізовується "перспектива історичного процесу України в розрізі горизонтальним: територій-земель, історично даних умовами географічними, продукційними, комунікаційними, і всім дальшим соціальним і культурним розвитком, і в розрізі вертикальним: суцільного образу економічного, соціального, культурного, політичного і національного розвитку...".¹⁰⁷ Якщо йдеться про його власну науково-дослідну працю, то Грушевський в територіяльних збірниках історії України пере-віряв і доповнював свою *Історію України-Руси*, зокрема періоди передісторичного життя України і українського середньовіччя. Це виразно бачимо в першому київському збірнику і другому чернігівському збірнику, в яких він містив археологічні і історичні дослідження, присвячені українській ранній і середньовічній історії, зокрема обговоренню питання етногенези української держави, питання початків Київської держави і ролі українських князівств у формуванні українського державного життя в середньовіччі, критиці гіпотез Ростовцева, Нідерле, Фасмера, Шахматова та інших дослідників раннього розвитку слов'янщини і іншим важливим проблемам української і східноєвропейської історії.¹⁰⁸ Тема територіяльних досліджень Грушевського і його історичної

стор. 1-24. Питання порайонного дослідження також з'ясоване в перед-мовах історика до територіяльних збірників.

107. М. Грушевський, "Вступ", *Чернігів і Північне Лівобережжя*. Під редакцією М. Грушевського (Київ: Українська Академія Наук. Історична секція, 1928), стор. V-VI.

108. М. Грушевський, "Порайонне історичне дослідження України Київського узла"; "Чернігів і Сіверщина в українській історії", *Чернігів і Північне Лівобережжя*, стор. 101-117.

школи в Києві вимагає глибинного вивчення. Тут ми лише згадали питому вагу цієї науково-дослідної програми історика, яка характеризувала його київську школу. Треба рівночасно ствердити, що радянська влада намагалася припинити територіяльні досліді Грушевського і його учнів, мабуть, через небажання і небезпеку популяризації і поширення історичної схеми Грушевського на регіонально-територіяльному принципі, який не вкладався в радянську історичну схему.¹⁰⁹

Загалом можна ствердити, що Грушевський і його школа тематично значно поширили досліді історії України, які охоплювали всі землі й періоди української історії. Це поширення і поглиблення наукової тематики також бачимо в працях представників його київської історичної школи, яка, як уже згадувано раніше, була природним продовженням львівської школи історика. Звичайно київська школа діяла в інший період і в інших обставинах. Проте, не зважаючи на радянський режим і всякі урядові тиски, Грушевський не йшов на жадні компроміси в питанні національної схеми історії України, не прийняв марксистської методології історичного досліді і намагався якнайбільше незалежно провадити діяльність своїх наукових установ. Він був відважний і, як говорив авторові цієї праці Оглоблин, Грушевський висловлював свої

---

109. У передмові до першого Київського збірника 1926 р. Грушевський нарікав, що він не одержав відповідної допомоги від державних чинників на ведення науково-дослідницької діяльності і наукові видання і через те "українська видавнича справа, а з нею весь наш видавничий плян, начеркнений вище: почавши від "України" і кінчаючи порайонними збірниками, стоїть під знаком питання" ("Вступ"..., стор. XI). Грушевському вдалося видати лише три збірники: *Київ та його околиця* (1926), *Чернигів і Північне Лівобережжя і Київські Збірники історії й археології, побуту й мистецтва*, т. 1. Із запланованих Грушевським збірників Південного Лівобережжя, Правобережної України, Західньої України, Південної України і Чорномор'я та інших територіяльних збірників нічого не вийшло. Радянська влада цих проектів не піддержала, подібно, як уже, починаючи від 1926 р., уряд почав обтинати фінансову підтримку історичним установам Грушевського. Про це він писав так: "Кошти на наукові потреби асигнувалися малі, і одержання їх утруднялося все новою, дрібязковою і нерациональною регламентацією так, що комісії ніколи не могли певно знати, на що вони можуть рахувати, і тому не могли розгорнути своєї праці планово... Все це замість плановости приносить замішання в роботі...", в: *Україна* 1928, кн. 30, стор. 176). Звичайно, все це робилося з прицілом позбавити Грушевського і його історичні установи при ВУАН відповідної матеріальної бази і тим самим підірвати його і його співробітників та учнів науково-дослідну і науково-видавничу діяльність. Це був "вступ" до розгрому історичних установ Грушевського і його історичної школи в пізніші роки.

думки в питанні української науки і національної культури завжди чітко й мужньо, не зважаючи на наслідки у зв'язку з настановою урядових чинників у Москві й в Україні. Найкращою ілюстрацією цієї прикмети Грушевського є його стаття "Ганебній пам'яті" (*Україна*, кн. 4, 1926), в якій він відкрито й різко виступив проти відродження російського великодержавного шовінізму на форумі Центрального Комітету комуністичної партії в Москві. Він писав:

Всякий раз як починає відзиватися затоплений дзвін колишніх обмежень, насильних зводжень національних культур на підрядне становище супроти великодержавної, втискань їх в узькі рамці "хатнього вжитку" побутовости, популярности, масового мінімуму і т. д. та відсунення від вищих форм культурного життя, — зараз неминуче починають відживати старі інстинкти національної самооборони (стор. 50).

Він уважав, що намагання забезпечити за російською культурою гегемонію серед неросійських народів у сфері науки, шкільництва, мистецтва і інших творчих ділянок — це є вияви, як він писав, російської "великодержавности, чи імперіялізму, — їх — *же ім'я леґіон!*" (там таки, стор. 49).

Грушевський, одначе, помилявся, коли писав про "затоплений дзвін" російсько-радянського шовінізму — він *не був* затоплений і в цьому історик, його учні та його наукові установи дуже швидко переконалися. Проте приблизно до 1929 р. він міг досить вільно працювати на ниві науки і розбудовувати свою наукову школу. Але вже раніше починали збиратися хмари недовір'я і підозріння урядів у Москві й Харкові до діяльності Грушевського і його учнів, до нагального розвитку українського наукового життя і української національної культури, якої він був головним будівничим і провідником. Конфлікт між урядовими колами і Грушевським — як символом українського національного і наукового відродження, віталізму української нації в 1920-их роках — був неминучий. Грушевського поважали за його працю на Україні й закордоном. Провідний французький славіст Поль Буае (Paul Boyer, 1864-1949) вітав Грушевського з нагоди його ювілею у 1926 р. як "славного історика своєї нації, духового вождя українських патріотів" (*illustre historien de sa nation, chef spirituel des patriotes d'Ukraine*).¹¹⁰ Буае не помилявся, в 1926 р. Грушевський був найвищим українським науковим авторитетом і найвидатнішим будівничим української культури.

Далі буде

---

110. Поль Буае, "Привіт", *Ювілей Академіка М. С. Грушевського 1866-1926*, стор. 137.

РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ

Людмила Алексєєва

Офіційну ідеологію передреволюційної Росії охоплювала формула "православ'я, самодержавство, народність". Революція переробила цю формулу на "пролетарі всіх країн, єднитесь!" — гасло, що народилося з віри у світову революцію, яка от-от мала статися. Ця віра, як і потреба збереження цілоти попередньої багатонаціональної Російської імперії, зумовили виразний інтернаціоналізм радянської офіційної ідеології аж до початку світової війни. Реальну політику центрального уряду щодо неросійських націй та комуністичних партій інших країн ще перед війною визначав далеко не інтернаціоналізм, а прагнення зміцнити й розширити радянську державу та намагання централізувати владу в цій державі, самі ж гасла інтернаціоналізму спритно пристосовано до потреб "першої в світі держави робітників і селян": "... що добре для СРСР, те добре для світового пролетаріату та для майбутньої світової революції".

Під час війни з нацистською Німеччиною відбулося стихійне відродження російської національної ідеї. Першим виразником цієї ідеї на користь офіційних потреб став Сталін. З початком війни він відкинув проповідь інтернаціоналізму й звернувся до народу з пригадками про перемоги великих російських полководців минувшини. Після закінчення війни Сталін підніс знаний тост за російський народ, показавши тим свій намір і далі експлуатувати національні почуття росіян. Відповідно переорієнтувалася й радянська пропаганда. Отож російський націоналізм став постійно присутнім в офіційній радянській політиці, достосувавшись до мети цієї політики у формі націонал-більшовизму. А проте керівники СРСР не можуть дозволити собі на послідовний російський націоналізм. Особливе відзначення всесоюзним урядом російського народу викликає негативну реакцію в інших народів та сприяє підсиленню сепаратистських тенденцій в тих наро-

---

Уривок з книги *История инакомыслия в СССР. Новейший период* (Історія інакодумства в СРСР. Сучасний період). Бенсон, штат Вермонт: Chronika Press, 1984, 427 стор.

Переклад з російської *Ніни Строкатої*.

дів, а тому влада то заохочує прояви російського націоналізму, а то більш-менш енергійно осмикує занадто запальних, на її думку, русофілів. Проте російська національна ідея, хоч часом і відступає, все міцніше в радянській пропаганді й офіційній культурі. Поміж прихильників цієї ідеї чимало талановитих людей (Андрій Тарковський, Василь Шукшин, Володимир Солоухін, Володимир Чалмаєв, Петро Палієвський).

Націоналізм представників центральної влади викликає незадоволення не тільки в неросійських народів, але й в російської інтелігенції, особливо в середовищі старшого її покоління, яке та сама радянська влада виховувала як інтернаціоналістів. А непослідовність у дотриманні національної позиції викликає незадоволення між шовіністично настроєними колами керівної верстви й у частини російської інтелігенції, яка плекає національні почуття.

Першим виразником націонал-більшовизму в самвидаві стала група А. Фетісова. В працях Фетісова історичний розвиток людства поданий як боротьба порядку й хаосу. Хаос, за уявленнями Фетісова, втілює в собі єврейський народ, який протягом двох тисячоліть створював в Європі безлад, аж поки цьому не протиставилися германський та слов'янський елементи — тоталітарні режими Гітлера й Сталіна. Ці режими Фетісов визначає як позитивні історичні чинники. Економічна програма Фетісова передбачала деіндустріалізацію та дезурбанізацію європейської частини СРСР і відновлення на цій території давньої селянської громади (общини). Програма передбачала перенесення промисловости на Сибір та переселення туди ж таки робітників. *Хроніка текущих событий* [Хроніка поточних подій. — Н. С.] відзначала, що проєкти Фетісова мали послідовників у середовищі технічної інтелігенції, прихильної до ідей технократії, та в середовищі гуманітарної інтелігенції і також між малоосвіченими людьми, які для перетворення світу прагнуть володіти нескладними й потужними засобами. Група Фетісова відзначалася особливим антидемократизмом. Говорячи про письменників Ю. Данієля й А. Синявського, громадський захист котрих заклав початки правозахисного руху, Фетісов заявив, що цих письменників треба було б розстріляти. 1956 р. Фетісов відмовився від свого членства в КПРС на знак протесту проти десталінізації, що почалася тоді. На весні 1968 р. Фетісов та троє його прибічників (архітекти Биков, Антонов та Смірнов) були заарештовані й запроторені до психіатричної лікарні.

В кінці 1960-их років анонімний документ самвидаву, що мав назву *Слово наци* [Слово нації — Н. С.], теж висловлював погляди шовіністичного напрямку. Під документом стояв підпис "Російські патріоти". Автори цього документу гостро полемізували з

лібералами — крайнами й некрайнами — звинувачуючи їх у безсиллі й у згубності впливу їхніх ідей на Росію. Автори *Слова нації* обстоювали "відродження великої, єдиної й неподільної Росії" та відродження православ'я як національної російської релігії.

Лінію Фетісова та лінію *Слова нації* продовжував Генадій Шиманов — інтелігент з Москви, який, працюючи ліфтером, став плідним автором самвидаву. Відомо кілька десятків його статей. У тих статтях Шиманов виклав свою доктрину подолання духової кризи, що її переживає під сучасну пору Росія. Цю кризу — за Шимановим — спричинило: "крах комуністичної ідеології", "нікчемність наявних західніх шляхів, що нездатні притягнути до себе симпатії", "індустріально-екологічна криза", "військова небезпека з боку Китаю", "внутрішні процеси буржуїзації та духовно-моральної деградації". Шиманов страждає від виродження російської нації, яке відбувається на очах, від цілковитої життєвої дезорієнтації росіян, від руйнації родини, душевної нестійкості, п'янства, розпусти й безперспективності. Росіянам треба відродитися духово, повернути силу й славу своїй нації, щоб вона змогла здійснити історичне призначення, заради якого й послав Бог на Росію та росіян усі пережиті випробування: реформи Петра I, жовтневу революцію, ГУЛаг та ін. Всі жертви знайдуть виправдання тільки через всевітнє поширення аскетичної й духової цивілізації християнства, відродженого в формі православ'я.

Концепція Шиманова — це не стільки викриття сучасного радянського режиму, як у О. Солженіцина, скільки використання релігійної й тоталітарної природи цього режиму для органічної сполуки ленінізму (головно його вчення про партію) з православ'ям. Тільки "... радянська влада, прийнявши Православ'я, ... спроможна розпочати велике перетворення світу", вона здатна стати інструментом для побудови тисячолітнього царства на землі саме завдяки своїй небаченій єдинодержавності.

Майбутня російська православна держава буде, за Шимановим, як і сучасний СРСР, державою ідеократичною. Це означає, що така майбутня держава матиме єдину ідеологію, яка не припускатиме щойнайменшого інакодумства та матиме

... в особі партії розвинену нервову систему, що охопить цілком громадський організм: мало не кожен його найдрібнішу клітину. ... Якщо припустити майбутнє перетворення комуністичної партії на православну партію Радянського Союзу, ми б мали справді ідеальну державу,

пише Шиманов. "Ця ідеальна держава могла б здійснити історичне призначення російського народу. Йдеться про православізацію всього світу та, як наслідок цього, про певну русифікацію світу".

Відповідно до цього Шиманов вирішує проблему національностей в СРСР.

Радянський Союз — це не механічний конгломерат розрізаних націй, ... а містичний організм, що складається з націй, які взаємно доповнюють одна одну й складають на чолі з російським народом мале людство — початок та духовний детонатор великого людства, яке буде множитися в процесі "православізації" світу.

Слід зазначити, що ця форма націонал-більшовизму, як усяка крайність, не надто широко розповсюджена.

Націонал-більшовизм радянської керівної верстви висуває наперед не православ'я, як це робить Шиманов, а імперську ідею — великодержавність. Стосовно до неросійських націй у середині країни це обертається дискримінацією та русифікацією, підкоренням економічних та всяких інших потреб окремих націй проблемам цілого СРСР, в якому російський народ — "перший між рівних" (відповідно до проголошеної офіційної формули). У зовнішній політиці націонал-більшовики з радянського естаблішменту стоять за найширше розповсюдження впливу СРСР на світ, і то будь-якими засобами (військова інтервенція, пропаганда, шантаж, тероризм і т. п.). Вони за зростання військової могутності СРСР, за всеосяжне залякування. Ця ідеологія виразно антизахідня і антидемократична. Шовінізм поєднаний з прикрістю від усвідомлення досягнень Заходу та зі страхом перед залежністю від Заходу, як також з переконанням, що демократичні перетворення в СРСР можуть зменшити динамізм зовнішньої політики СРСР і посилити сепаратистські тенденції в неросійських радянських республіках та в східноєвропейських країнах радянського блоку.

Поруч з небезпечним потворним проявом національного почуття співіснує нормальний російський патріотизм. Звісна річ, цей патріотизм ніколи не вмирав, а під час війни він природно загострився. На цьому й грав Сталін, звертаючися до прикладів з російської історії. Піднесення національної ідеології відбувалося і в повоєнний час у зв'язку з поступовим завмиранням офіційної марксистської доктрини: так заповнювався новостворений духовий вакуум. Інтелігенція — особливо гуманітарна — стала звертатися до традиційних національних вартостей. Поширився звичай їздити у відпочинковий час до старовинних міст Росії та на Північ, де давнина схоронилася найкраще. В таких подорожах милуються російською природою та старою архітектурою, призиблюють ікони та вироби народного мистецтва, наприклад, прядки. Виникла мода прикрашати такими виробами міське житло. В декого — це наслідок глибокої уваги не тільки до мистецтва, а й до філософії та православної релігії. Такі з числа російських інтелігентів стали

брати під сумнів марксистську інтерпретацію російської та світової історії й звернулися до праць істориків передрадянського періоду — Карамзіна, Татищева, Ключевського. Почалося знайомство з творами російських філософів — В. Соловйова, Н. Бердяєва, Л. Шестова, В. Франка, Г. Федотова та ін. Одночасно почалося відродження православної традиції, часто саме як національної релігії росіян (див. про це в розділі "Православные" [Православні. — *Н. С.*]). На такому ґрунті 1964 р. в Ленінграді зродилася спроба організаційного об'єднання, створеного заради перебудови СРСР на базі національно-православної ідеї. Це була підпільна організація "Всероссийский социал-христианский союз освобождения народа" (ВСХСОН [Всеросійський соціально-християнський союз визволення народу. — *Н. С.*]). Цю організацію створила невелика група студентів Ленінградського університету, пов'язаних між собою товариськими взаєминами. На чолі організації став Ігор Огурцов — японіст за освітою. Огурцов — непересічна особистість, якщо враховувати той авторитет та любов, що він на них заслужив не тільки між членами організації, а й серед усіх тих, з ким доля звела його в ув'язненні (1967 р. він був засуджений на 15 років табору та 5 років заслання).

У час ліквідації ВСХСОНу органами КГБ в організації було 26 осіб, а це немало для підпільної групи, яка працює в умовах радянської дійсності. Члени ВСХСОНу створили соціально-християнську ідеологію або "християнський соціалізм" ("третій" шлях — не комунізм і не капіталізм). Ідеологія ВСХСОНу — це проєкція християнської етики на перебудову громадської та економічної структури радянського суспільства. Члени ВСХСОНу мали на меті усунення радянського тоталітаризму та відновлення "здорової рівноваги між особистістю, суспільством і державою". Відновленню особистості вони надавали важливе місце. Формування соціал-християнства відбулося в основному на базі ідей Бердяєва, раннього Соловйова та Достоевського.

На думку членів ВСХСОНу психіці радянської людини з самого її дитинства прищеплений революціонізм. А тому досить тільки усвідомити насильницький та брехливий характер панівної системи, як революційний запал змінить свій напрям та обернеться проти системи. Виходячи з таких уявлень, ВСХСОН бачив головну мету в тому, щоб визначити шлях духовного оновлення та запропонувати модель майбутньої національної й християнської держави. Програма ВСХСОНу описує такий модель.

Важливе місце надано Церкві, і то не тільки в громадському, а й у державному житті. Церкву трактовано як "вільну громаду вірних".

За програмою ВСХСОНу християнський характер держави

втілено в Верховному соборі, котрий на одну третину мав би складатися з осіб вищої православної ієрархії, а на дві третини — з "видатних представників нації", яких обирають на життя. Цей Верховний собор не мав би адміністративних функцій чи права законодавчої ініціативи, а проте мав би право накладати вето на будь-який закон чи дію уряду, якщо такі не відповідають засадам соціал-християнства. Верховний собор обирав би керівника майбутньої держави, а населення стверджувало б вибір голосуванням. Передбачено звітність керівника держави перед Народними зборами.

За програмою ВСХСОНу самокеровані національні корпорації та індивідуальні селянські господарства призначені творити економічну базу майбутньої держави, котрій належить земля, а держава приділяє землю для індивідуального користування. Головні галузі промисловости — електроніка, транспорт та інші також мають бути державною власністю. Найману працю програма дозволяла тільки на паритетних засадах.

Такі думки та самий напрям пошуків не були звичайними для середини 1960-их років. У той час більшість тих, які думали про майбутнє СРСР, ішли шляхом марксистської аналізи, а пошук змін був позначений марксистським способом думання. Неподібність ВСХСОНу до інших таємних організацій молоді 1960-их та на початку 1970-их років полягала не тільки у відмові від марксистської ідеології. Ця організація, як і марксистські гуртки молоді, захоплювалася "збиранням книг, передруком їх та перекладом з метою взаємного ознайомлення", а ще в статуті ВСХСОНу було записано, що кожен член цієї організації "не тільки пропагандист та організатор, а й солдат".

Організація почувала себе подібною до войовничого ордену, що має бути готовий очолити антикомуністичний рух у Росії та насильницьку революцію, якби така почалася. Саме це визначило суворий конспіративний характер ВСХСОНу: члени Союзу були поділені на групи з трьох осіб і кожен знав тільки другого члена трійки та її старшого. Конспірація не врятувала ВСХСОН від викриття.

У політичних таборах та тюрмах, де після суду опинилися члени ВСХСОНу, вони майже не знайшли однодумців. Більшість політичних в'язнів складають представники неросійських національних рухів — українці та балтицькі народи, а також вірні — не православні, а головно протестанти (баптисти, п'ятдесятники, адвентисти) та ті, хто пробував втекти на Захід. Спілкування членів ВСХСОНу з іншими в'язнями привернуло до них деяких симпатиків та на них самих лишило знак.

Один із активних учасників ВСХСОНу Леонід Бородін, вий-

шовши з ув'язнення, заявив західнім кореспондентам на пресконференції в червні 1974 р. про те, що вже ні один з членів організації не приймає її програми цілком. Бородин відзначив, що відхід від програми організації відбувся не в якомусь загальному напрямі, а в кожного на свій кшталт. Спілкування з учасниками неросійських національних рухів виявило неспроможність програми ВСХСОНу, зосередженої на створенні моделю російської національної держави з удержавленою православною релігією. Програма практично не брала до уваги багатонаціональність Радянського Союзу та той факт, що народи СРСР не всі тримаються православ'я чи й узагалі християнства. В програмі ВСХСОНу неросійській та неправославній людині присвячено тільки дві фрази: "Усі знані релігії мають послуговатися з права на безперешкодну проповідь та на свободу публічних культових відправ (але не можуть ділити владу з православним духовенством у Верховному соборі)" та: "Християнській культурі властивий понаднаціональний характер, який у наш час виконуватиме вирішальну роль в справі зближення народів у єдину сім'ю людства".

Крім того, в програмі ВСХСОНу є ще такий пункт: "Країнам, у яких тимчасово перебуває радянське військо, можна буде надати допомогу в національному самовизначенні на базі соціал-християнства".

Отже подібне право не поширене на народи, що входять до складу СРСР.

А якщо якийсь із тих народів не багатиме "єдиної сім'ї"? І що має бути, поки триватиме цей, очевидно, повільний процес "наближення"? Один з лідерів ВСХСОНу Євгеній Вагін, що живе тепер на Заході, ще й досі обстоює позицію об'єднання в майбутній російській державі всіх народів, що входять до складу СРСР. Проте той самий Вагін, посилаючися на складність проблеми, відмовився відповідати на [всі] питання анкети українського журналу *Сучасність* про статус неросійських народів у майбутній російській державі.*

Спілкування з учасниками правозахисного руху також захитало переконання членів ВСХСОНу в перевагах таємної організації. У таборах члени організації мали нагоду дослідити численні спроби створення та існування таких організацій. Спільний досвід переконав, що викриття таємних організацій відбувається досить таки швидко: всі такі організації функціонують зонайбільше протягом двох неповних років. ВСХСОН з його суворою конспіра-

---

*Див. Людмила Алексєєва, Вадим Белоцерковський: "Анкета з національного питання (Відповіді Андрія Амальріка, Євгенія Вагіна, Наталі Горбаневської, Емілії Ільїної)", *Сучасність* 1980, 11, стор. 106-127. — Ред.

цією було викрито за один рік після заснування, коли до складу організації входило менше, як 10 осіб. З матеріалів слідства члени ВСХСОНу дізналися, що викриттю сприяв донос одного з членів — Олександра Гідоні (тепер він у Канаді й видає російський журнал *Современник* [Сучасник. — Н. С.]). Гідоні дістав від КГБ пораду продовжити контакти з організацією, а арешти почалися через два роки, коли число членів ВСХСОНу вже не зростало. Основники ВСХСОНу переконалися, що підпільність, не допомагаючи втриматися, ускладнює контакти з оточенням, у якому можуть бути й симпатичні, та зменшує ефективність зусиль.

Неприховувана діяльність можлива тільки тоді, коли в планах відсутнє насильство. Але ж ВСХСОН був винятком і з цього боку. От що підтвердив Бородин у заяві, яку він склав у січні 1977 р., коли влада зробила спробу звинуватити дисидентів за вибухи в московському метро: "Сьогодні всі, хто називають себе інакодумцями — ліберально-демократична частина або національно-релігійний напрям — усі ставляться вкрай негативно навіть до менш радикальних засобів".

Після ліквідації ВСХСОНу російський національний рух пішов у напрямі загального — відкритого й мирного — дисидентського руху.

На відміну від неросійських національних рухів, що їхні учасники постійно роблять спроби об'єднатися заради задумів перетворити національне життя, російський національно-релігійний напрям не йшов після ліквідації ВСХСОНу організаційними шляхами. Практичний чин прихильників російського національно-релігійного напрямку — це правозахисний чин, незалежний від специфіки окремих поглядів. Так Солженіцин 1967 р. виступив із зверненням до з'їзду радянських письменників, закликаючи учасників з'їзду, щоб вони вимагали скасування цензури. Солженіцин став кореспондентом Комітету прав людини в СРСР, заснованого А. Сахаровим, В. Чалідзе та А. Твердохлебовим (див. розділ "Движение за права человека" [Рух за права людини. — Н. С.], стор. 268-270). Членом цього комітету став "поріднений з ґрунтом"* Ігор Шафаревич, який в комітеті виконував свої обов'язки разом з іншими членами і уклав для комітету доповідь про радянське релігійне законодавство. Солженіцин дав високу оцінку правозахисної діяльності Сахарова та признав за цією діяльністю функцію очищення сучасного радянського життя і запропонував Сахарова на кандидата Нобелівської нагороди миру.

Інші прихильники національно-релігійного напрямку виявили

---

* "Почвеник" — той, хто стоїть за збереженням зв'язку з російським національним ґрунтом. — Н. С.

свою солідарність з правозахисним рухом головне підписуванням листів на захист жертв політичних переслідувань із свого середовища та з середовища правозахисників. Таке підписування було частим і постійним явищем до 1978 р.

Об'єднувальним центром російського національного напрямку в 1971-1974 роках був журнал *Вече* [Віче. — Н. С.]. Редактором-упорядником журналу *Вече* став Володимир Осіпов, історик за освітою. Осіпов був одним із ініціаторів читання поезій на площі Маяковського в Москві та видавцем одного з найперших самвидавних журналів (1960 р., журнал *Бумеранг*). 1961 р. Осіпова заарештовано й засуджено за "антирадянську пропаганду". Разом з ним були заарештовані Едуард Кузнєцов (пізніше став активістом єврейського руху за виїзд до Ізраїлю), Ілля Бокштейн та Анатолій Іванов. Осіпов відбув 7 років у таборах (див. розділ "Рух за права людини", стор. 243-244). У таборі були носії всіх напрямів нескутого мислення, яке на цей час дало вже чимало диференційованих розгалужень. Отам у таборі Осіпов дійшов до висновку про те, що "врятування російської нації є важливішим від громадянських прав". З ув'язнення Осіпов вийшов переконаним російським націоналістом. За 10 років після першого арешту й за 3 роки після звільнення він почав видавати журнал *Вече*, який у редакційній статті він сам визначив "як російський патріотичний журнал". Осіпов заявив і про мету журналу:

... відродити та зберегти національну культуру, моральний та розумовий капітал прабатьків, ... продовжити шлях, визначений слов'янофілами та Достоевським.

Далі буде

УКРАЇНСЬКА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В ПОЛЬЩІ ТА ЇЇ ПЕРСПЕКТИВИ

Богдан Пушкар

Тема цієї статті складна, бо на Захід доходить небагато інформації про труднощі, з якими бореться ця, в наш час уже невелика парость Української Католицької Церкви (УКЦ). Дещо можна дізнатися від людей, які приїжджають на Захід, але ці інформації є неточні і фрагментарні, бо тяжко вимагати від звичайного мирянина, щоб він був добре поінформований про всі подробиці життя своєї Церкви.

Лише останнім часом у польській офіційній пресі почали з'являтися деякі відомості про стан українців у Польщі після Другої світової війни. Загальновідомо, що польський уряд донедавна вважав, що в народній Польщі немає національних меншостей і відповідно до цієї тези велася внутрішня політика. Прикладом цього може бути зміна старинних назв українських сіл на Лемківщині й Західній Галичині на польські, а також варварське нищення лемківських церков. Про це деколи писалося й в українській еміграційній пресі, але головню у варшавській українській газеті *Наше слово*. Польський статистичний збірник не подає числа українців у Польщі, лише інколи можна в пресі знайти досить приблизні дані, бо деякі джерела подають кількість українців в Польщі в 100 тисяч, а інші — в 250-300 тисяч. Для прикладу наведу кілька статей цього типу: "Греко-Католицька Церква" в газеті *Wieczór Wrocławia* від 31 грудня 1982 р., "Матір усіх народів" в журналі *Więź*, ч. 10 за 1982 р. і "Національні меншості в ландшафті культури народної Польщі" в ч. 2 від травня 1982 р. в краківському журналі *Zdanie*. Автор останньої статті нарікає на брак якоїнебудь інформації про національні меншості в Польщі: "... Від довшого часу не публікується в нас статистичних даних про національний склад населення ПНР (у статистичних збірниках взагалі відсутня рубрика «національність», а ті, що існують, стосуються 1960-их та 1970-их років й подають лише приблизні дані)". І далі: "Найчисленнішу національну меншість ПНР становлять, як відомо, українці (разом з лемками), яких загалом нараховується біля 180-200 тисяч".

Богдан Пушкар є колишній студент богословського факультету Люблінського Католицького університету в Польщі. Тепер студіює в Західній Німеччині. Статтю одержано весною 1984 р.

Виглядає, що точне число українців в Польщі є знане, мабуть, тільки польській владі, яка не вважає для себе корисним публікувати його. Пишучи статтю, польський журналіст зустрівся з такими самими проблемами, як і кожний, хто виявить бажання написати щонебудь про сьогочасне становище українців у Польщі.

Українська церква "греко-католицького обряду має в нашій країні 45 священиків, біля 80 церковних громад і біля 300 тисяч вірних... до власного вжитку Церква має лише біля 20 храмів. Не має для них єпископа: формально пастирем польських уніятів є примас Польщі".¹

З вищесказаного видно, що майже кожний священик має по дві церковні громади. Практично справа виглядає дещо інакше. Молодші священики, яких небагато, обслуговують по три-чотири громади, а старші, пенсійного віку — по одній. У Польщі відчувається гострий брак українських священиків, які могли б упоратися з такою кількістю душпастирської роботи. Слід підкреслити, що УКЦ в Польщі — це найбільша перешкода для асиміляції. Українське суспільно-культурне товариство (УСКТ), яке мало б займатися культурною роботою, деколи виконує зовсім протилежні завдання, бо підпорядковане Міністерству внутрішніх справ...

Тому можна твердити, що українські католицькі священики мають найбільші заслуги у збереженні української сутності в Польщі, як свідомої частини української нації. Там, де початково виникали гуртки УСКТ, там не було церкви, гуртки з часом припиняли свою діяльність або вона не мала жадного значення для української громади (Люблін, Холм, Зиндранова й інші).

Ключовою для УКЦ у Польщі є проблема перемиського єпископа. Перемиська єпархія вакантна від 1946 року, коли польська комуністична влада передала перемиських владик радянській владі. Тоді розігнано й перемиську семінарію та заарештовано більшість членів перемиського капітулу. Деякі з них (Гриник, Денько й інші) лишилися, однак, на волі й після кількालітного переховування перед арештом в польських монастирях змогли в кінці 1950-их років повернутися до праці серед вірних рідної Церкви. Деякі з українських священиків ще й досі служать "капелянами" в польських монастирях і тільки в неділю їдуть служити богослуження до українських церков.

В кінці 1950-их років реконструйовано перемиський капітул, який в цю пору складається з п'ятох осіб: оо. Дзюбини, Майковича, Федевича, Денька й Мартиняка. Троє з них — це священики Перемиської єпархії (вже старші віком), які кінчали бо-

---

1. Turian. "Matka wszystkich narodow", *Wież* 1982, 10, стор. 47.

гословські студії ще перед Другою світовою війною в Перемишлі, а о. Денько — у Римі. Двоє останніх вивчали богослов'я вже після війни в польських семінаріях. Отець митрат Майкович закінчував студії в Ольштині і після закінчення служив сотрудником три роки в латинській парафії. Відтоді служить в церкві нашого обряду. В 1982 році примас Польщі призначив його ректором українських богословів у Люблині. Другий з молодих членів капітули о. Мартиняк закінчив студії у Вроцлаві, де пізніше працював професором в латинській семінарії. На початку 1970-их років він переїшов працювати до Церкви нашого обряду й відразу став деканом, а за кілька років йому доручено духовну опіку над студентами богослов'я. Від початку 1982 року він займає посаду генерального вікарія примаса Польщі. До часу смерти примаса Польщі кардинала Вишинського українські католики мали одного генерального вікарія, осідком якого був Перемишль. Цей священник був одночасно призначений блаженнішим патріархом Йосифом патріаршим адміністратором Перемиської єпархії. Такий стан тривав до часу смерти о. митрата Василя Гриника у 1977 році, який довгі роки займав цей пост. Після його смерти патріарх призначив своїм адміністратором о. Майковича, а примас Вишинський своїм генеральним вікарієм — о. Дзюбину. В тому немає нічого особливого, бо настанова кардинала Вишинського до справ УКЦ була широко знана і на еміграції. Разом з номінаційним декретом о. Дзюбині заборонялося якенебудь контактування з блаженнішим патріархом Йосифом. Усіма справами він був зобов'язаний керувати за посередництвом канцелярії примаса Польщі. Після короткого часу о. Дзюбина одержав і номінацію від патріарха Йосифа. Таким чином генеральні вікарії примаса Польщі для вірних греко-католицького обряду, як звучить повний титул, одночасно були з волі киево-галицького патріарха ординаріями Перемиської єпархії. Маємо тут справу з подвійною юрисдикцією. З одного боку — митрополита львівського (Ватикан досі не визнав ще права на патріарший титул Йосифа Сліпого, але навіть як митрополитові львівському неможливо заперечити його зверхности над Перемиською єпархією). З другого — наявна юрисдикція Священної конгрегації східних церков Апостольської Столиці в особі примаса Польщі.

На початку 1982 року примас Польщі Юзеф Глемп призначив вже не одного, а двох своїх генеральних вікаріїв. Таким способом Перемишль перестав бути осідком української церковної влади, навіть в таких вузьких рамках, як резиденція генерального вікарія примаса Польщі. Влада генерального вікарія персонально пов'язана з особою ординарія. З його смертю втрачає владу й його генеральний вікарій. Католицька Церква знає ще управління капітульного вікарія. Він управляє єпархією до часу номінації нового

ординарія. Його управління є більші, ніж у генерального вікарія, бо його влада випливає з самого права, вона не є пов'язана з владою ординарія, хоч він і обмежений правилом, яке забороняє йому впроваджувати більші зміни в єпархії. Капітульного вікарія вибирає капітул єпархії після смерті єпископа.

Коли на єпархіяльному престолі немає єпископа (vacat), єпархією повинен управляти патріярх через свого адміністратора. Така ситуація існувала, поки примас Глемп не призначив двох генеральних вікаріїв. Виявилось, що один з них (о. Мартиняк) відіслав назад патріярхові номінаційну грамоту на патріяршого адміністратора. Перший раз в Польщі виникла ситуація, коли священник, який формально належав до УКЦ, заперечив владу патріярха над Перемиською єпархією. Це дуже прикрий і вимовний факт, який ставить у погане становище українських католиків у Польщі.

Ніхто сьогодні не може заперечити, що Йосиф Сліпий має незаперечні права на Львівську митрополію як патріярх Української Католицької Церкви. Навіть ті, що не визнають українського католицького патріярхату, примушені визнати право кардинала Сліпого на титул архієпископа більшого і митрополита львівського. Як архієпископ більший він зобов'язаний канонічним правом на опіку над порожньою єпископською столицею і на протязі одного місяця від часу одержання вістки про вакантність даної єпархії повинен призначити свого адміністратора для цієї єпархії. Отець Іван Мартиняк таку номінацію відкинув і таким чином однозначно оголосив свою невірність і нельояльність Українській Католицькій Церкві. Його дотеперішня церковна кар'єра є, як на польські обставини, блискуча. Ще 15 років тому він працював викладачем в польській духовній семінарії у Вроцлаві й не хотів навіть і слухати про працю для Церкви нашого обряду (для нього рідного), бо, мабуть, вважав, що в латинників він мав кращу кар'єру й кращі можливості. Точні причини зміни його настанови не є знані (він сам говорить, що польський клир почав робити йому труднощі через його українське походження, і він вирішив перейти до праці у східньому обряді). За такий короткий час він зробив в Українській Церкві блискучу кар'єру, і навіть тепер рахується як один з можливих кандидатів на посаду українського єпископа в Польщі.

Другий з генеральних вікаріїв — Йосафат Романик — богословську й початкову монашу формацію одержав ще перед війною у василіянському монастирі. Після війни він опинився в монастирі оо. Василіян у Варшаві, де вже довгі роки займає пост протоігумена польської провінції Василіянського чину. Отець Романик людина інтелігентна і високої культури. Питомим для нього, як майже для всіх монахів Василіянського чину в Польщі, є

згадано вище, маємо справу з подвійною юрисдикцією: з одного боку, є капітульний вікарій, а з другого — Конгрегація східних церков наділила примаса Польщі спеціальними уповноваженнями, силою яких він має юрисдикцію над всіма католиками-українцями в межах теперішньої Польщі.

Попередник кардинала Вишинського Гльонд висловився, що в Польщі є одна Католицька Церква з трьома обрядами. Від того часу всі примаси Польщі, з Глемпом включно, так само дивляться на становище Української Католицької Церкви в Польщі. Не може бути й мови про помісність УКЦ чи навіть її автономію. Виходить, що українці зі своїм східним обрядом — це в певному сенсі "екзотика", прикраса польської Церкви. На всякі екуменічні богослуження в Польщі запрошують наших священників. Нікому й в голову не спаде про якийсь там екуменізм з тими самими католиками, як і самі поляки.

Світ захоплений польською Церквою, її потужністю і значенням для польського народу. Мало хто бачить її другий бік, навіть українці. Для прикладу нагадаю, що українці на еміграції надали в 1979 р. польському єпископові Токарчукові з Перемишля нагороду ім. Яніни Лаврук як великому приятелеві українців і заслуженій людині в справі польсько-українського зближення. Це викликало в Польщі велике здивування українців. Якраз в його єпархії не бракує українським священникам труднощів в душпастирській праці, при чому вистачить згадати лише Хотинець і сам Перемишль. В Хотинці занепадає старинна дерев'яна церква, і хоч уже кілька років робилися зусилля з метою закласти там українську парафію, що зберегло б церкву від руїни і оцадило б парафіянам далекий і невігідний доїзд до Перемишля, дотепер нічого не змінилося.

Як виявляється, польський клир різними засобами старається перешкодити УКЦ в її розвитку. Польський примас як фактичний її зверхник в Польщі, видає всякі декрети, яких польський клир не хоче визнавати. Усі запити, звернені до єпархіяльних курій чи примасівської канцелярії, безуспішні. Таким чином, такі місцевості, як Любачів, Криниця чи Бартошиці, попри кількоти тисяч старання, досі лишаються без українських католицьких богослужень. Такого трактування української католицької громади не можна назвати інакше, як переслідуванням.

Розглядаючи проблеми Української Церкви в Польщі, неможливо поминути проблему для кожної Церкви, мабуть, найосновнішу — проблему покликань до священницького сану. Під цю пору в Польщі вивчають богослов'я 19 студентів у Люблінській духовній семінарії, яка є частиною богословського факультету Люблінського католицького університету, і оо. Василіяни також мають 9 молодих монахів у своїй семінарії у Варшаві.

безмежна й сліпа вірність папі, без огляду на те, які наслідки для Української Церкви має ватиканська східня політика.

Перемиський капітул останнім часом не показав себе з найкращого боку. Після смерти кардинала Вишинського члени капітулу після довгих суперечок остаточно спромоглися на вибір капітульного вікарія, який в тамтешній ситуації мав дійсну владу, що виникла з самого права, а не з призначення. Однак, о. Стефан Дзюбина, якого вибрано капітульним вікарієм, виявився людиною, яка не доросла до завдань, які перед нею стояли.

Вже довгі роки патріарх Йосиф докладає безнастанних зусиль, щоб обсадити єпископом Перемиську єпархію. Правда, покищо без успіху. Поведінка о. Мартиняка нагадує, що польський єпископат може змінити свою настанову в цій дражливій для нього справі.

В церковних колах в Польщі кружляє поголоска, що польський єпископат голосував у справі українського єпископа для Польщі і тільки три єпископи голосували "за". Можливо, що, коли знайшовся б кандидат, який був би до вподоби польським єпископам, вони могли б погодитися на українського єпископа для Польщі.

Такий єпископ, незалежно від особи, яка ним стане, був би суто декоративною фігурою, без жадного впливу. В такому випадку ситуація стала б ще гіршою від теперішньої. Мовляв, є єпископ, але ніякого поліпшення в становищі для українських католиків в Польщі немає, бо цей єпископ (припускаючи, що він буде) був би помічником примаса в Польщі без жадної реальної влади. До його завдань належав би об'їзд українських церковних громад, щоб демонструвати перед мирянами любов і благодать польського клиру для українців. Іншою розв'язкою був би екзархат Польщі. І тут відразу слід розрізнати екзарха апостольського (підпорядкованого папі) і екзарха патріяршого, який був би під юрисдикцією патріярха.² Блаженніший патріярх Йосиф може призначити екзархів на територію свого патріярхату (в тому числі й на територію Польщі). Немає сумніву, що з тих двох можливостей реально (й то не дуже) виглядає тільки апостольський екзархат Польщі. Обставини тоді не були б інші, як у випадку єпископа-помічника примаса Польщі. Це можливості, якими може скористатися польський єпископат у майбутньому...

Неясним вже є, і в цьому випадку буде ще більше, статус перемиського капітулу. Формально в час вакації єпархією управляє капітул через капітульного вікарія, але в Польщі, як

---

2. Motu proprio "Cleri sanctitati", стор. 388.

Василіянські студенти вивчають богослов'я у Варшавській духовній семінарії. Додаткову освіту одержують в монастирі (історія Української Церкви, літургія, церковний спів та інше).

Протягом останніх років ставлення до українців у Люблінській семінарії кілька разів мінялося. Найважливішим для українців було ставлення до їх побуту двох осіб: єпископа і ректора семінарії. Українців до семінарії почали приймати єпископ Калва і ректор семінарії Палка. Початки не були для студентів легкими. Були й такі часи, коли українські студенти, зустрічаючися один з одним, не сміли говорити рідною мовою. З роками обставини та стосунки кращали. Останнім часом богослови добилися навіть певної автономії, яка однак не сподобалася українським настоятелям, і вони почали її поборювати. В результаті їм заборонено вивчати східне богослов'я і церковне право. Студенти семінарії мають рідкісну можливість вивчати східне богослов'я в найкращого спеціаліста в цій ділянці в Польщі професора Вацлава Гриневіча, а східне церковне право — в професора Едмунда Пшекопа, визначного правника, який на доручення Ватикану зараз працює над кодифікацією східного церковного права. Останнім часом на науковий рівень випусників богословського факультету перестали звертати якунебудь увагу. Відразу ж після закінчення п'ятого року навчання (повний курс триває шість років) їх висвячують нашвидкуруч і посилають працювати до парафії. При чому не робиться навіть найменших зусиль, щоб запевнити кандидатам висвячення в рідному обряді.

Великого значення для студентів богослов'я в Польщі набрала справа целібату. Слід підкреслити, що за церковним канонічним правом в Польщі можна висвячувати жонатих кандидатів на священників. Але право — правом, а практика показує інше. Конгрегація східних церков в своєму листі до примаса Польщі від 2 лютого 1981 року, ч. 215/76, відповіла на запитання членів перемиського капітулу в цій справі негативно. Іншої відповіді й не слід було сподіватися. Виникає питання: для чого взагалі треба було питати? Тому не дивує настанова нових генеральних вікаріїв примаса Польщі, які дають до підпису студентам богослов'я декларацію, яку наводжу тут повністю:

Зобов'язання. Я, нижче підписаний ..... греко-католицького обряду, поступаючи до Духовної семінарії в Любліні, за дорученням Св. Конгрегації східних церков від 2. 2. 1981 р., ч. 215/76 свідомо й добровільно супроти Бога і Святої Церкви, з відповідальністю у власному сумлінні зобов'язуюся прийняти діяконські і ієрейські свячення у безженному стані для священницької служби в греко-католицькому обряді у Польщі, незалежно від того, де й в якому обряді ці свячення прийматиму. Люблін, дня .....

Це один із наявних прикладів добровільного й непримусового

зречення старинних прав нашої Церкви. Приходить на думку інший подібний випадок, який, однак, мав незрівнянно менше значення. На початку 20 сторіччя українське духовенство на Львівському соборі не могло дійти до згоди, які саме ковпаки (покриття голови священника) вживати, з хрестом нагорі чи без нього. Вирішили відіслати справу на розсуд до Ватикану. Тут ситуація подібна, лише її наслідки матимуть більше значення для Церкви. Два роки тому з цієї причини виключено трьох студентів, минулого — одного, а в січні цього року ще трьох студентів п'ятого року навчання. Викидають людей, які відповідально ставляться до священницького сану і не бажають усе життя облудно жити.

З вищенаведених причин в Польщі зростає й далі зростатиме число молодих людей, які 4 або 5 років свого життя провели у духовних семінаріях. Не виглядає, щоб хтонебудь хотів їх висвятити (в Католицькій Церкві). Можна сподіватися, що деякі з цих молодих людей отримають пропозицію стати священниками в Православній Церкві.

Православна Церква в Польщі призначила нового єпископа в Перемишль. Ним став довголітній декан з Сянока — о. Олександр Дубець. Цей діяч відомий своїм великим досвідом в наверненні українських католиків у православ'я на Лемківщині. І така людина стала перемишльким православним єпископом з осідком у Перемишлі. Можна також чекати, що богослови, яких викинули з Любліна, одержать пропозицію праці в Православній Церкві. Покищо важко сказати, хто з них таку еventуальну пропозицію прийме, а хто відкине. Але все робитиметься, щоб притягнути їх до Православної Церкви. Забудуть про те, що вони вчилися в уніятській семінарії, що виховані в католицькому дусі, — їх висвятять і призначать на службу в православних парафіях на теренах з переважним католицьким населенням. Чи погодяться на це молоді люди, про яких тут мова? Знову ж таки покищо трудно знайти відповідь на таке питання.

В час пожвавленого мирянського руху на Заході було б непогано придивитися до мирян-українців у Польщі. Останнім часом збільшилося число інтелігенції серед української національної меншости, і це явище можна буде спостерігати і в майбутньому, при чому його розміри повинні зростати. Доказом цього може послужити постання нових міських церковних громад і занепад сільських. Останніми роками постали такі міські душпастирства, як: Кошалін, Слупськ, Щецінек, Катовіце, Ольштин, Ельблонґ та інші. Українська інтелігенція у Польщі свідомо того, що Українська Католицька Церква є найважливішим чинником у збереженні української мови й культури серед своїх вірних. Вони не є байдужі до її долі, і можна сподіватися, що незабаром

почнуть і вони, як свідомі миряни, набувати ваги в справах, важливих не тільки для ієрархії, але й для всієї Помісної Української Католицької Церкви. Вже віддавна вони беруть активну участь у церковному житті української громади, в її клопотах і radoшах. Можна сподіватися, що незабаром їх можна буда трактувати як третій чинник, який вирішатиме долю УКЦ у майбутньому.

Режим Ярузельського у своїх поступках Польській Католицькій Церкві напевно не стринеться з таким опором Москви, з яким він би стрінувся, коли погодився б на обсадження перемиського єпископства. Але Ватикан має й інші можливості для досягнення таких результатів, яких можна добитися, обсадивши Перемиську єпархію, наприклад, за допомогою апостольської адміністрації, яка заступила б таким чином єпископство. Нічого подібного не слід навіть сподіватися, бо в українських справах польський єпископат тримає одну лінію з комуністичним польським урядом. Лишається тільки тут на Заході робити постійні заходи в цьому питанні. Не можна лишити українців у Польщі їх власній долі. Бажаним була б краща інформація польських кіл про проблеми національних меншостей в Польщі. Віддавна відомо, що польська католицька інтелігенція (деякі її кола) свідомо проблем, які намагаються розв'язати українські католики, пробувала нав'язати контакти з українськими священиками з метою спільної розробки та застосування заходів для поліпшення долі УКЦ в Польщі. На жаль, такі проби прийшлися на час, коли генеральним вікарієм був о. Дзюбина, який байдуже поставився до реальних пропозицій з боку поляків. Виходить, що не можна обвинувачувати лише поляків у нинішньому становищі УКЦ у Польщі, бо немало "заслуг", в поганому сенсі цього слова, мають українські священики, які не раз грішили своєю байдужістю, лінощами чи браком громадської відваги.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

ЛИСТ ОТЦЯ ГРИГОРІЯ БУДЗІНСЬКОГО*

РЕДАКТОРОВІ ГАЗЕТИ «ВІЛЬНА УКРАЇНА»

м. Львів, вул. Артема

Шановний товаришу редакторі!

До Вас звертається постійний передплатник *Г. А. Будзінський*. На превеликий жаль, Ви продовжуєте вміщувати у Вашій газеті наклепи на Українську Католицьку Церкву. У ч. 96 за 16 травня 1984 року Ви вмістили статтю Антоненка П. З. "Вояки з розбитого возу". П. З. Антоненко — відомий українознавець, заклятий ворог Української Католицької Церкви, який має великий досвід у написанні брехні та наклепів. Він добре знає, що Російська Православна Церква є запеклим русифікатором та лютим ворогом українського народу, як і сам Антоненко.

Радянська влада надрукувала листування українського письменника С. Руданського. З неї нам стає відомим, що батько писав своєму синові Степану,² що, якщо він буде писати батькові на "собачій мові", то він йому ні копійки не вишле. Ми знаємо, що Степан помер у молодому віці від туберкульозу, на яку він захворів в інституті, де жив на голодному пайку. А його батько оббирав селян, але їх мову називав собачою. Отець Руданський робив це не від себе, а з наказу Консисторії. Католицькі місіонери

Переклад з російської з публікації *Архив Самиздата* (АС; 1984 [Мюнхен], ч. 5344). — *Ред.*

*Григорій Будзінський — священник Української Греко-Католицької Церкви. Секретар Ініціативної групи захисту прав вірних та Церкви (також Комітету захисту католицької віри), див. АС 1983, 4898; 1983, 4986; 1983, 5080; автор у чч. 5091-5094; про нього див. АС 1983, 4897; 1984, 5124. Лист редакторові газети *Вільна Україна* з черговим протестом проти наклепу на Українську Католицьку Церкву, Львів (незабаром після 16 травня 1984 р.). — АС.

1. Певно, А. Р. Косован, головний редактор від осені 1976 р. (*Правда*, від 13. 11. 1976, стор. 3), згаданий 18. 8. 1982 ("О. Косован", див. *Вільна Україна*, вказана дата). Він же адресат АС 1983, 5092. — АС.

2. Степан Васильович (1834-1873), біографія див. *КЛЕ [Краткая литературная энциклопедия]*, т. 6 (Москва, 1962-1978), стор. 412-413. — АС.

вивчали діалекти американських народів, писали граматики та перекладали Біблію на ці діалекти. В той же час цар Микола I розгромив Українську Католицьку Церкву, яка під назвою Київської митрополії проіснувала до 1839 р. А у тому ж році "самоліквідувалася". Тоді це називалося (цитую) "відірвані насильством — виховані любов'ю". Це було написано на медалі, яку цар наказав вибити на честь розгрому Католицької Церкви. Чорносотенці типу отця Руданського одержали волю, тоді як священники Католицької Церкви сиділи по тюрмах та були у сибірському засланні. Про це яскраво написав російський письменник Л. Толстой у повісті *Хаджи-Мурат*. Він називає ганебним наказ царя, який той віддав київському генерал-губернаторові Бібікову — вбивати всіх католиків східнього обряду, які відмовлялися переходити у російську віру. Антоненко також вихваляє зрадників, які (цитую) "не визнавали рішення Львівського Собору³ про ліквідування Унії". Антоненко прикидається простаком, який нібито не знає, що Львівський Собор — це ганебне збіговисько, на якому були зневажені всі закони Католицької Церкви. Ніколи не було такого випадку, щоб звичайний священник скликав Собор церковний; священник повинен був мати повноваження. І саме тут Костельник⁴ викрив себе з головою, бо не просив повноваження у церковної влади, а звернувся з проханням до Раднарком УРСР. З цього видно, що на Собор скликав не Костельник, а Раднарком УРСР. Костельник був лише слухняною маріонеткою. Костельник порушив клятву, бо присягав, що буде вірним Церкві до самої смерті. Антоненко величає його протопресвітером та професором теології. Але він знає, що Костельник не був протопресвітером, хібаж тільки після його зради. Це були 30 срібників, за які він продав Христа. А професором теології його призначили, але незабаром пересвідчилися, що він непорядна людина, і його вигнали. Антоненко не був на зборах у січні 1945 р. в митрополита Сліпого і тому не знає, про що там говорили. Слова, які він наводить, як нібито промовлені Костельником, — це фікція, яку він виссав з пальців. Можливо, що Костельник вихвалявся, що він, нібито, повчав митрополита, але той його не послухав. Я був членом делегації та був на тих зборах і тому знаю, що Костельник тільки шкодував, що не було горілки. Так само, як і по дорозі в Київ та Москву, він про одне думав і одного просив: "Істи, горілки!" Зрада, яку він задумав, пекла його вогнем, і він намагався заглушити совість горілкою. Про подорож делегації до Москви допо-

3. 8-10. З. 1946 (див. АС 1983, 5092, стор. 3: "Діяння собору греко-католицької церкви у Львові 8-10 березня 1946", Львів, 1946). — АС.

4. Гавриіл Теодорович Костельник (там таки). — АС.

відав архимандрит Климентій,⁵ який був головою делегації. Антоненко вихваляє Костельника, хоч він був войовничим антикомуністом і писав багато разів, що єдина справжня Церква — це Католицька Церква. Він послав двох своїх синів до німецького війська, щоб вони були причетні до перемоги над комуністами. Своєю зрадою Христової Церкви він хотів спокутувати свою провину перед радянською батьківщиною. Агітацією за Російську Православну Церкву він перекреслив усе своє попереднє життя; на протязі 30 років він користувався правилами Католицької Церкви та турбувався за неї, як тільки міг. Але коли Церква опинилася під загрозою, він перший зрадив і намагався одержати гроші за зраду, бо за службу в Католицькій Церкві загрожувала тюрма. Він визнав за краще продати душу аби тільки врятуватися від тюрми. Його вихваляють безбожники, а це найбільша ганьба для його пам'яті.

Антоненко показує, який терор існував тоді проти Католицької Церкви. Він пише (цитую): "Федорик⁶ опівночі, коли всі сплять, відкривав церкву і починав богослужіння. Крізь городи під хустками тінню пробирались до нього віруючі". І далі: "Уніат сидить собі вдома і тишком притягає до себе людей". Радянський Союз — це єдина держава у світі, де жорстоко переслідують Католицьку Церкву. Погром Католицької Церкви — це неприхований геноцид. Московський патріарх захопив храми, монастирі та інше майно Католицької Церкви, а єпископів (усіх без винятку), каноників, священників, монахів, монахинь засудили на довгі роки тюрем та концтаборів, що нерідко доводило їх до смерті. Антоненко вважає заарештованих злочинцями, а тих, хто їх знищував — носіями справедливості. Вчений — професор Цьох⁷ — пише в засобах

---

5. Климентій Шептицький, нар. 1869 р., брат митрополита Андрея Шептицького, померлого в листопаді 1944 р., див. *Українська загальна енциклопедія*, т. 3 (Львів—Станіславів—Коломия, 1935), стор 1218, а також: Bohdan Wosciurkiw, "The Uniate Church in the Soviet Ukraine", *Canadian Slavonic Papers*, VII, reprint (Нью-Йорк: Millwood, 1976), стор. 98, примітка 30. В одержаній копії: "Клемський" — друкарська помилка. — АС.

6. Йосип Федорик, колишній настоятель монастиря уніятського ордену Василіян; у 1954 та 1952 рр. "притягався до кримінальної відповідальності за антирадянську діяльність, надання допомоги оунівцям..." (відповідь на статтю С. Волнянського та В. Лівенцова "Ганебною стежкою антирадянщиків. Хто підштовхнув Бернардо Вінченцо на шлях політичної контрабанди" — *Правда України та Вечірній Київ*, 3. 11. 1979). На весні 1979 р. італійський священник Вінченцо був заарештований на радянському кордоні, "у кишені жакета Вінченцо була зашита адреса якогось Йосипа Федорика". — АС.

7. Йосип Терентійович Цьох, завідувач катедрою історії журналістики

масової інформації, що Католицька Церква — злочинна організація, а священники Католицької Церкви — злочинці,⁸ закликає до знищення католиків; це не що інше, як агітація за війну. За Цьохом поспішає Антоненко. Він пише (секретареві): "... на різанину благословляють шептицькі,⁹ сліпі, чернецькі та інші ієреї католицької церкви". Зі слів Антоненка ясно випливає, що ті люди, які закликають до різанини — злочинці. Але насправді єпископи Української Католицької Церкви — це великі люди, перед якими схиляють голови не тільки європейці, але й люди інших континентів. Єпископи вважали за краще загинути, ніж зрадити свою церкву. Їх порівнюють з мучениками перших трьох століть нашої ери, які з радістю вмирили, але не зрікалися своєї віри. Російська Православна Церква — це державна установа, і священники вважаються державними службовцями, яким платить держава. Тому вони повинні робити те, що вимагає від них держава, а не Церква. Але вчення це є обман, і насамперед у тому, що [ця] Церква не визнає тайни сповіді. Відомі випадки, коли сповідники виказували тих, хто сповідався їм. Крім того, царська Російська Церква також не мала тайни сповіді. Священик був зобов'язаний доносити поліції, якщо йому на сповіді стало щось відомо про дії проти царя, який був головою Російської Церкви. Антоненко, як говорять, "шукає кістку в молоці", щоб зганьбити Католицьку Церкву. Він вважає Російську Церкву єдиною, яка має права громадянства на Україні. До Католицької Церкви можуть належати тільки національні меншості — поляки та угорці. Священникам тих церков суворо забороняється використовувати українську мову. Тому в УРСР у церквах користуються російською або польською мовою. Українська мова на 100% дискримінована. Зараз Вам зрозуміло, чому Антоненко — такий заклятий ворог Української Католицької Церкви; це тому, що ця Церква захищає свій народ від колонізації та русифікації. Якби у західніх областях УРСР не було Української Церкви, то всі люди перейшли б на польську мову, як це сталося в українському місті Холмі, мешканці якого віддають перевагу костелові перед російською церквою. Українську Церкву царі жорстоко переслідували і тим допомагали полякам польонізувати українців. У 1945 році Раднарком УРСР дав юрисдикцію Костельникові та його друзям-зрадникам, які називали себе Ініціативною групою, хоч Католицькій Церкві нічого невідомо про таку інстан-

---

Львівського університету; в його статті "Проти темряви й облуди", *Жовтень* (Львів) 1981, 10, стор. 98-105. — АС.

8. Про це див. також АС 1983, 5092, стор. 2; 1983, 5094, стор. 2. — АС.

9. В одержаній копії "шептицькі" — друк. помилка. — АС.

цію. Раднарком не мав юрисдикції над Католицькою Церквою і тому не міг її нікому передавати. Далі в санкціях Ініціативної групи говорилося, що Собор скликається для того, щоб ліквідувати Греко-Католицьку Церкву. Мудрі голови з Раднаркому в своїй ненависті до всього українського не подумали про обережність, але виявили себе як явні вороги Католицької Церкви. Добре кажуть: "Що написано пером, то не вирубати сокирою". Немає ніякого сумніву, що ліквідування Католицької Церкви — це акт геноциду, бо сотні людей були вбиті тільки за те, що народилися католиками. Я був засуджений нібито за те, що написав донос у Гестапо на радянського вчителя Дюка¹⁰ хоч це обвинувачення розходиться з елементарною логікою. Дюк був директором під час усієї окупації, ще до приходу радянського війська 1944 р. Таким чином, це він був довіреною особою Гестапо. З цього випливає, що на нього не могло бути доносу в Гестапо, це неприхована брехня, але я був жорстоко покараний — 10 років каторги або 10 років неволі. Прислів'я каже, що "на злодієві шапка горить". Шапка горить на Антоненкові, який пише: "Федорика судили не за те, що він правив службу, але за політику". Це стародавній засіб безбожників. Ісус Христос також був засуджений за політику, за те, що нібито підмовляв народ не платити податків, що хотів оголосити себе царем і т. п. Але Антоненко не хоче признати незаперечну істину, що під час переслідування релігії всі заарештовані священики вважаються заарештованими за релігію, які б викрутаси не писали безбожники. Історія — суддя справедливий та невідкупний. Якщо Раднарком скликає Собор для ліквідування Католицької Церкви — це є незаперечним доказом релігійного переслідування.

Радянський уряд не перший почав боротися з Католицькою Церквою. Це робили перед тим російські царі, але ж їх кінець був ганебний. Так само похвалявся біснуватий фюрер знищити Ватикан, якщо він переможно закінчить війну. Церква вічна, переслідування лише примножують славу Католицької Церкви, бо багато мучеників віддали перевагу смерті перед відреченням від своєї віри. Намагання Антоненка зганьбити Католицьку Церкву обернеться проти нього. "Брехнею весь світ пройде, та й назад не повернешся", — говорить народна мудрість.

7 січня 1984 року, в день Різдва Христового, до мого помешкання вдерлася міліція; це було по 6 годині ранку або по 4 годині середньоевропейського часу, яке було прийняте у Львові перед 1944 роком. Коли люди ще сплять, міліція вривається в хату

---

10. М. Дюк; про нього див. також АС 1983, 5094, стор. 3-4. — АС.

священника, щоб перевірити, чи не молиться він у цей урочистий день. Якщо ж священник молиться, це вважається злочином у державі, де домінує релігія діямату. У мене вдома тоді був мій давній друг, який прийшов поздоровити мене зі святом. За це я повинен був сплатити кару — 50 карбованців; нібито за те, що я справляв Службу — так було написано в документі, за яким я сплатив кару. Скільки це — мало чи багато? Це моя пенсія за місяць, яку я заробив, працюючи все життя. Якби мої друзі мене не підтримали, я б цілий місяць голодував. Я можу молитися тільки в церкві, де Службу править державний урядовець, який грає роллю священника.

Ваша газета більш 40 років обливає помями ієрархію Української Церкви, члени якої вмирили за Христа в тюрмах та казематах. Але навіть усі безвірники світу не могли б відібрати славу, яка є здобутком Католицької Церкви, за яку вони вмирили. Розгромлена Церква не може захищатися, тому я вважаю своїм обов'язком опротестувати брехню, яка сиплеться зі сторінок газет, як з рогу достатку. Мої друзі, які їхали до Москви, щоб домовитися з радянською владою про спільне існування, помирали. Я один їх пережив, і я йшов на смерть за свої релігійні переконання. Я вірю всім своїм серцем, що для українського народу найкращою вірою є та, яку прийняв київський князь Володимир. Тому що в цьому — Божа сила.

Володимир не міг прийняти православної, в значенні схоластичної віри, бо її ще не було на світі. Вона з'явилася тільки за 66 років після того, як Володимир охрестив свій народ, або ж за 39 років після того, як Володимир помер. Він вважав Римську Церкву своєю матір'ю-вчителькою і надсилав до Риму делегації 15 разів.

Хай ця маленька піщинка у захисті Української Церкви буде протиставленням Московському патріархові, який так само, як і його попередники, намагається ліквідувати український народ. На жаль, він продовжує їхні справи. Наймогутнішим засобом пригноблення українського народу є Російська Православна Церква. Священники — це співробітники КГБ, які наживаються, пригноблюючи свій народ. Це є мій захист і Католицької Церкви, якій я намагався вірно служити на протязі 54 з половиною років.

м. Львів, вул. Спокійна, 4,
Будзінський Григорій Антонович

ПРО КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ

Манолій Лупул

Канадський інститут українських студій (КІУС), який засновано 1 липня 1976 р., саме закінчив восьмий рік праці при Албертському університеті в Едмонтоні. У цій статті хочемо накреслити його працю та перечислити головні досяги.

Передусім треба пам'ятати, що в інституті ані не читаються курси, ані не можна в ньому здобувати наукових ступенів. КІУС — дослідний, а не навчальний інститут. Одне з його завдань — сприяти дослідній праці (і виданню її) дотаціями вченим, організуванням та влаштуванням конференцій, аспірантськими дисертаційними стипендіями та запрошенням гостей-професорів. Це все — джерела рукописів про Україну, українців і в батьківщині, і в Канаді.

У перші три роки свого існування інститут одержував окремі фонди на свою працю від уряду Алберти через Албертський університет. Від 1 липня 1979 р., після успішного закінчення пробного періоду, КІУС став інтегральною частиною Албертського університету і університет оплачує його працю з тих фондів, що одержує від уряду. КІУС — єдина українська установа в західному світі, що отримує гроші на свою працю виключно з публічних чи державних фондів. У перший рік бюджет становив 350 тис. доларів річно, а тепер ця сума майже подвоїлася.

Крім директора, серед академічних працівників інституту є спеціалісти історії України, українські політологи та мовознавці, а також дослідники історії й розвитку українців у Канаді. Крім того, в інституті працюють редакційний асистент, видавничий асистент (для праці при комп'ютері) та бюрові працівники. У Торонто, де знаходяться редакції *Журналу українознавчих студій* та *Encyclopedia of Ukraine* (Енциклопедія України), утримано ще четверо працівників. За працю над *Енциклопедією України* КІУС оплачує одну третю платні Данила Струка з Відділу слов'янських мов і літератур. Завдяки цьому відділ утримує Юрія Божика викладачем з обов'язком займатися архівним проектом інституту. Таким чином в інституті працює чотирнадцять осіб, з яких десять займаються науковою працею, а четверо — помічники. Інститут також ви-

---

Манолій Лупул — директор інституту. За фахом — викладач історії педагогіки в Албертському університеті.

плачує щомісячно скромні гонорарі Володимирі Кубійовичеві й Аркадієві Жуковському, а також Григорію Колодієві (картографові в Нью-Йорку) за їхню працю над *Енциклопедією українознавства*.

Найважливішою й найкоштовнішою працею (під цю пору приблизно 125 тис. доларів річно) є чотиритомна гаслова англійська *Енциклопедія України*. Її підготовляють разом з інститутом Наукове товариство імені Шевченка в Європі (тобто Кубійович у Сарселі, Франція) і вона має вийти у Видавництві Торонтського університету. Видавничі витрати оплачує Канадська фундація українських студій, і перший том уже вийшов осінню 1984 р. Від липня 1983 р. проектом керує редколегія, до якої належить директор інституту як координатор проекту та Кубійович — головний редактор, Василь Маркусь — співредактор, Жуковський — асистент-редактор і Струк — відповідальний редактор у торонтському бюро енциклопедії. Від січня 1984 р. Сарсель, Торонто й Едмонтон сполучилися між собою комп'ютерами і можна сподіватися, що дальші томи з'являтимуться найдалше що три роки.

Період від 1 жовтня 1982 р. до 31 березня 1984 р. був найпліднішим для інституту в його видавничій діяльності. Вийшло тринадцять праць, десять книжок та три дослідні звіти — що на чотири видання більше, ніж за попередній вісімнадцятимісячний період. Коли йде мова про видання, то можна сказати, що тут інститут працює майже найоптимальніше. Під цю пору приблизно тридцять рукописів знаходяться в різних стадіях видання. Це вислід попередніх дотацій, конференцій та дослідної праці працівників інституту. Нижчеподана таблиця дає перегляд інститутських видань за роками й дисциплінами:

<i>Дисципліна/тип</i>	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	Разом
Фолкльор	-	-	1	-	-	-	1	-	2
Історія і суспільні науки	-	-	-	3	1	2	3	1	10
Мова	-	1	1	1	1	1	-	-	5
Літературознавство	2	1	-	1	1	-	-	-	5
Українці в Канаді	-	2	-	2	1	2	1	1	9
Дослідні звіти	-	-	-	-	-	2	1	2	5
<i>Разом</i>	2	4	2	7	4	7	6	4	36

За цей самий період інститут організував одну конференцію ("Освіта. Навчання й вивчення української мови", Албертський університет, 5 і 6 листопада 1982 р.) та був співгосподарем двох інших ("Єврейсько-українські відносини з погляду історії", Макмастерський університет, 14-20 жовтня 1983 р.; "Досвід ді-пі. Українські переселенці після Другої світової війни", Торонтський університет, 3-6 листопада 1983 р.). Наукові записки таких конференцій — одне з найважливіших джерел видань інституту. Із тридцяти шести видань інституту, що з'явилися дотепер, вісім були вислідами конференцій.

Другим важливим джерелом видань інституту — програми викладачів-"гостей", запрошуваних з інших університетів на короткий період. Першим таким гостем інституту в 1979-1980 рр. був Януш Радзейовський, професор Інституту політичних наук і вищої освіти у Варшаві, який підготував новий поширений варіант своєї книжки про Комуністичну Партію Західної України 1919-1929 рр., яку інститут видав англійською мовою в перекладі з польської під назвою *The Communist Party of Western Ukraine 1919-1929* на початку 1983 р. В 1982-1984 рр. було троє професорів-гостей. Олександр Бабьонішев, емігрант-дисидент (математик та демограф з Москви) підготував рукопис "Колективізація й втрати населення в Україні та СРСР міжвоєнного періоду", в якому описано геноцид великого голоду в Україні та встановлено на підставі доступних джерел як можливо найточніше число тих, що згинули. Ця праця з'явиться спільними заходами КІУСу та Українського наукового інституту Гарвардського університету. Степан Козак, професор Відділу порівняльних слов'янських літератур Варшавського університету, підготовляє студентський підручник української фольклористики, а Владислав Серчик, професор Відділу історичних наук Ягйлонського університету в Кракові, написав монографію про гайдамаччину 18 ст. в Україні.

Протягом останніх двох років інститут досліджує українців у Канаді. Ці досліді оплачуються фондами Управління багатокультурності Відділу Державного Секретаріату в Оттаві. З одержаних фондів 68,500 доларів призначено на проєкт історії з живих уст. Це — інтерв'ю провідних українців у Канаді міжвоєнного, воєнного й післявоєнного періодів. Решту 30 тис. доларів призначено на соціологічні дослідження сучасної української громади в Канаді, щоб допомогти Комітетові розвитку української суспільності (комітет при крайовому Комітеті Українців Канади) накреслити пляни на коротку й далеку мету української громади в степових провінціях. Обидва проєкти знаходяться під наглядом директора інституту.

Тому що відкрито чимало приватних документів та інших

архівний матеріал у зв'язку з вищеподаним проектом історії з живих уст, в інституті поступово розвинулася така настанова до архівних матеріалів: 1) Індивідуальних осіб заохочувати складати свої матеріали в архіви, де вони матимуть фаховий догляд і де можна буде підготувати довідники до цих матеріалів; 2) Інститут оплачуватиме половину коштів літніх (тимчасових) працівників, якщо зацікавлений архів буде оплачувати другу половину таких витрат; 3) Божик у Торонто призначить одну третину свого часу, щоб допомогти розвинути майбутню інститутську програму в галузі архівів.

Одне з найважливіших завдань інституту — бути методичним кабінетом англо-українського двомовного й двокультурного навчання, що є частиною системи загальної освіти в степових провінціях від січня 1974 р. Нині в Алберті в таких програмах навчається майже 1500 учнів, 500 у Манітобі й 100 у Саскачевані. В цих програмах по-українськи викладається українська мова, суспільні науки, мистецтво, гігієна й фізкультура (і релігія в католицьких школах), а по-англійськи викладається англійська мова, точні науки й математика. Всі вчителі українського походження мають вищу педагогічну освіту й всі одержали від держави дозвіл на навчання.

Інститут допомагає двомовній програмі, координуючи співпрацю між педагогічними факультетами в університетах, міністерствами освіти, шкільними радами, вчительськими товариствами та батьківськими об'єднаннями. При інституті зорганізовано найбільший у західньому світі український методичний кабінет ("Осередок ресурсів"), де зберігаються педагогічні матеріали, виготовлені в Північній Америці, радянській Україні та інших країнах. Від 1982 р. інститут допомагає щорічно організувати літні курси для вчителів української мови в одному зі степових університетів.

З вищеподаного стає ясно, що інститут при Албертському університеті є завершенням української педагогічної драбинки, яка піднімається від передшкілля для три-чотирилітніх дітей через садочки, англо-українські двомовні класи аж до університету, де в відповідних відділах читаються курси історії України, політології, мови, літератури, фолкльористики й історії українців у Канаді, а КІУС займається дослідями та координує ту працю, яка приносить користь усім. Інститут сподівається, що таким чином можна буде підготувати кадри працівників-україністів, які зможуть задовольнити потреби англо-українських двомовних клас, університетських факультетів, урядових бюр та всієї української громади в Канаді.

ХРОНІКА УКРАЇНСЬКОГО ТОРОНТО (II)

Оксана Пісецька-Струк

26 жовтня 1984 р. у головній залі Гарт Гавз Торонтського університету відбулася важлива подія. Того вечора відсвятковано бенкетом появу першого тому гаслової англomовної *Енциклопедії України (АЕУ)*.^{*} Українська преса вже про це писала, а я хочу подати читачам лише більше подробиць.

Видати українську гаслову англomовну енциклопедію Володимир Кубійович і Атанас Фіголь задумали приблизно сім років тому, і, мабуть, не треба було нікого переконувати у важливості цього задуму ні тоді, ні тепер. Як відомо, ніяка найжертівніша та найідейніша праця без відповідних фінансів не дає бажаного результату, тож наші два європейці глянули оком на захід і знайшли ентузіастів і відданих справі людей, які пообіцяли це діло фінансувати. Петро Саварин, тодішній голова Асоціації українських професіоналістів і бізнесменів (АУПБ) у Канаді, канцлер Албертського університету, президент Світового Конгресу Вільних Українців і великий прихильник і організатор фондів для енциклопедії, і Манолій Лупул, директор новоствореного Канадського інституту українських студій (КІУС) при Албертському університеті, підписали з Науковим товариством імені Шевченка договір про видання енциклопедії в Європі. В цей час також члени АУПБ створили Канадську фундацію для українських студій з центром спочатку в Торонто, тоді в Едмонтоні, а під цю пору в Ванкувері, де Іван Сташук є теперішнім головою Фундації. Тоді редактором англomовної гаслової енциклопедії запрошено Юрія Луцького з Відділу славистики Торонтського університету; підписали контракт з видавництвом при тому ж таки університеті, і почався довгий коштовний процес. Він тепер увінчався успіхом, коли в неділю 21 жовтня Полін Джонстон, працівниця видавництва, принесла до бюра Данила Струка готовий свіженький перший том *Енциклопедії України* англійською мовою.

Але ще раніше Луцький запросив Романа Сенькуся своїм

---

^{*}*Encyclopedia of Ukraine*, Vol. 1 (A-F). Volodymyr Kubijovyč, ed. Published for the Canadian Institute of Ukrainian Studies, the Shevchenko Scientific Society (Sarcelles, France), and the Canadian Foundation for Ukrainian Studies (Торонто—Баффало—Лондон: University of Toronto Press, 1984), XV+952 стор.

асистентом і винайняв дві кімнати в університеті для бюро енциклопедії. З розвитком дальшої праці добиралося більше працівників.

У той час Струк, викладач української мови і літератури, готувався до своєї щосеміричної відпустки ("саббатікал"). Він вирішив цю відпустку провести в Європі, а точніше кажучи — помагати Кубійовичеві в Сарселі, так ввійшовши у склад працівників АЕУ.

Осібно 1982 р. Луцький залишив свій пост і на його місце Лупул призначив Струка. Струк зблизив співпрацю Едмонтону — місце перебування КІУСу — Торонто й Сарселю, встановивши у двох останніх комп'ютери марки Apple (бо Едмонтон уже мав свій комп'ютер). Ці комп'ютери стали "Яблучками", бо мають українську програму. Це дуже зблизило розкидані центри й значно прискорило працю.

Склад постійних працівників енциклопедії з її появою був такий. У Сарселі перебували Кубійович, Софія Янів, Аркадій Жуковський, Ярко Кошів — координатор комп'ютерного сполучення з Торонто — і, мабуть, до сарсельців ще можна зарахувати цікаєського професора Василя Маркуся — бо він бував в Європі, здається, так само часто, як на північноамериканському континенті. В Торонто знаходилися Струк, Сенькусь, Тарас Закидальський, Рома Янчинська і Марія Пасіка. Хоч Соня Маринь відійшла (виїхала до Едмонтону), то її також тут годиться згадати.

Появу енциклопедії почато під патронатом Торонтського університету пресконференцією, а потім елегантним бенкетом. Бенкет відкрив молитвою митрополита Андрея Шептицького за український народ преосвященніший Кир Ізидор — католицький єпископ Торонтської єпархії. Від Торонтського університету присутніх привітав Браєн Меріліз — заступник ректора університету. Струк, що провадив бенкетом, привітав усіх визначних гостей, які прибули з-за океану і з-за границі, як також усіх співробітників енциклопедії і членів Фондації. Він подякував своїм працівникам за солідну, невтомну і жертвну працю, без якої годі собі уявити появу англomовної енциклопедії. *Сучасність* на бенкеті репрезентував її редактор Тарас Гунчак. Саварин виголосив головну промову вечора.

Апогеєм вечора був виступ скрипаля світової слави Степана Старика у супроводі на фортепіяні Галини Бовкун. Цікава, дбайливо підібрана трійця творів, які виконав Старик, була така: Концерт-Ададжо для скрипки і фортепіяна Юрія Фіяли; "Вокаліз" Рахманінова, оп. 34, ч. 14, і Соната для скрипки і фортепіяна, оп. 30, ч. 3 Бетговена, або, як пояснив Старик: "Коломийка, яку написав Бетговен, може якраз на таку okazji". Гра Старика була захоплива, а те, що він відмовився від гонорару, лише свідчить про його позитивне ставлення до енциклопедії. Кубійович сказав

заключне слово, намалювавши схему праці над енциклопедією. Бенкет закрив молитвою преосвященніший владика Володимир Дідович, єпископ Української Автокефальної Православної Церкви з Англії.

По бенкеті більшість гостей перейшла до іншої зали, де за чаркою вина продовжувалися дальші приятельські зустрічі й розмови. Підприємливе видавництво Торонтського університету подбало для себе про столик і розпродавало енциклопедію. Книжка дуже гарна, імпазантна, величиною з *Енциклопедію Брітанніку*, хоч на кращому папері, сіро-бронзового кольору з золотим соняшником Я. Гніздовського на обкладинці, з золотими написами на хребті. Видавництво Торонтського університету видало спеціальне люксусове шкіряне видання (тільки 100 примірників), понумероване й підписане Кубійовичем для справжніх любителів і колекціонерів гарної книжки.

Але повернемося до Старика. Якщо Старик не має похвального блиску "суперзірки", то він все ж таки безперечно один із найзначніших скрипалів світу, а Канади й поготів. Знавці вважають його скрипалем скрипалів. Він під цю пору виступає як соліст, дає концерти камерної музики, працює як педагог і концертмайстер Торонтської симфонічної оркестри.

Старик народився 28 квітня 1932 р. в Торонто. Ще малим хлопчиком тягнувся до скрипки і грав коли й де тільки міг. Його колосальний талант і відданість музиці дуже скоро звернули на себе увагу поважних музик світу. Томас Бічем запрошує його концертмайстром (він наймолодший з усіх концертмайстрів за час існування цієї оркестри) Королівської філармонійної оркестри в Лондоні вже 1956 р. На рекомендацію Рафаеля Кубеліка, амстердамська симфонічна оркестра Концертгебау запрошує його концертмайстром у 1960 р., а три роки пізніше Джордж Зел і Генрік Шерінг пропонують його на цей самий пост для симфонічної оркестри міста Чикаго. Так Старик стає концертмайстром трьох провідних оркестр світу ще до 35-ого року життя, що є унікальним у музичному світі. Він є також членом-засновником квартету "Канада". Між іншими платівками Старик має записаний повний

комплект сонат Бетговена. Вони мають з'явитися на музичному ринку до кінця цього року. Якщо говорити про його "платівкові" досягнення, то треба сказати, що маестро досі записав на платівки понад сто сімдесят композицій. Через це він є у світі в першій шістнадцятці клясичних музик, а в Канаді — перший. Сюди входять не менш, ніж шістнадцять творів, які виконано вперше, що підкреслює його зацікавлення новою музикою.

Тепер ще годиться перечислити відзначення Старика, серед яких можна назвати Королівську медалью з нагоди срібного ювілею, Шевченківську нагороду, відзначення Канадської ради і почесний докторат місцевого Йоркського університету. До того він єдиний канадець, якого запрошено до складу журі Міжнародного конкурсу скрипалів і піяністів імені П. Чайковського в Москві 1978 р. і знову ж таки 1982 р. У педагогічній ділянці Старик, м'яко кажучи, також не пасе задніх. Він був наймолодшим повним професором коледжу Оберлін в штаті Огайо, займав професорські пости в Амстердамській консерваторії, в Нортвестернському університеті та в Американській консерваторії міста Чікаго, а тепер працює в Королівській консерваторії музики і на музичному факультеті Торонтського університету.

Якщо комусь здається, що я забагато й задовго перечислюю заслуги Старика, то в усьому винний сам маестро, а, крім того, перечислення ще не скінчене. Його ім'я можна знайти в американському "Біографічному довіднику" (*Who's Who*), в англійському "Міжнародному біографічному довіднику", в "Міжнародному біографічному довіднику з музики", в "Канадській енциклопедії" (і можу запевнити читачів, що Старик напевно буде також у "нашій" англомовній енциклопедії — коли черга дійде до "С"). З-під пера Дж. Кріча (G. Creech) вийшла вже його біографія, його дискографія поміщена у "Дископедії для скрипки". Як сказав про нього нью-йоркський критик Ірвінг Колодін, — Старик зумів поєднати в собі віртуоза-концертмайстра і соліста найпершої величини. Крім того, він ще є досконалий знавець усіх особливостей свого інструменту, і колекціонери, як і колеги, звертаються до нього за фаховими порадами. Сам він грав не на одній славній, дорогоцінній скрипці, а зараз грає на скрипках марки "Екс Барере Страдіварі", виготовленій 1727 р. і "Гуарнері дель Гезу", створеній 1740 р. Критики одноставно обожають його за бездоганну гру, тональність, музикальність і інтерпретацію. До цього можна лише додати, що Старик є канадський українець.

■

З так званими "енциклопедичними" святкуваннями збіглося відкриття виставки акварель Ярослави Кіналь з Йонкерсу (Нью-Йорк), яке відбулося 28 жовтня у будинку Канадсько-української мистецької фундації. Виставку відкрив наш гість з Європи А. Фіголь. Слід відмітити, що Ярослава Кіналь дарує весь чистий дохід з продажу картин на *Енциклопедію України*. Люди радо розкупували гарні приємні акварелі — по більшості квіти — знаючи, що не тільки придбають собі цікаву картину, але й долучаться до жертвовного діла мистця. Коли, одначе, після остаточного продажу картин і відрахування всіх інших коштів сума вийшла меншою, ніж мислила мисткиня, подружжя Кіналів додали до неї з власних коштів. І під цю пору є приблизно 3.300 дол., призначених на енциклопедію.

ЖІНКИ В УКРАЇНІ

Останніми роками Україна та всі європейські території Радянського Союзу проходять демографічну кризу. Народжується чим раз менше дітей. 1982 р. на кожну тисячу людей народилося 18,9 дітей, натомість 1960 р. ця цифра була значно більша — 31,2. Проблема в Україні зросла до такої міри, що нарешті починають дискутувати на цю тему на сторінках журналів та газет. Дописувач до журналу *Економіка Радянської України* (1984, 7) В. Михайлюк дійшов до висновку, що існують суперечності "між двома соціальними функціями жінок", тобто між працею в державній економічній системі й народженням і вихованням дітей. Марксистсько-ленінська доктрина не передбачала, що чим більше жінки працюватимуть у системі економіки, тим менше вони народжуватимуть дітей.

Михайлюк сам частинно подає причини існування такої неохоти. За його словами, "Затрати часу жінки-матері на домашню працю становлять 92,3% по відношенню до річного фонду її робочого часу (при 8-годинному робочому дні)"

Існують дві можливі розв'язки жіночого питання на двох працях (хатні обов'язки вважаються так само працею попри те, що ніхто не дістає за це платню). Згідно з першою, можна звільнити жінок з праці, щоб вони опікувалися лише домом. Але така розв'язка нереальна, бо вся економічна система в Радянському Союзі побудована на використанні всіх можливих робітників, а жінки становлять понад половину тієї робочої сили (51%). Їхнє звільнення довело б до економічної кризи в державі й до труднощів у родинах, котрі в більшості не можуть прожити на одну платню. Невідомо навіть, чи жінки погодилися б з таким рішенням проблеми, бо згідно з Михайлюком, особливо висока кількість жінок знаходиться серед спеціалістів з вищою і середньою освітою — або коло 59% усіх робітників. Жінки з вищою освітою nerado сидять удома.

Друга розв'язка полягала б у реорганізуванні домашньої праці, щоб вона менше забирала часу в жінок. Це можна б досягнути шляхом поширення вжитку машин для домашньої праці, — наприклад, пилососів, пральних і посудомийних машин і, що найважливіше, скороченням часу на чекання в чергах на закуп предметів домашньої потреби. На жаль, такі машини дорогі, їх тяжко дістати, а черги — вже невід'ємна частина справжнього соціалізму. Існує ще одна можливість, згідно з якою можна б заохотити чоловіків виконувати частину домашньої праці. На жаль, у радянській системі цього також не так легко досягнути. Жінки в

Радянському Союзу ніколи не мали нагоди самі висловлюватися про своє жіноче розуміння поняття рівноправності — їм держава прямо накінула партійні рішення на цю тему. Вони не змогли zorganizуватися, як це сталося на Заході, з протестом проти "гніту домашньої праці". В Радянському Союзі ще тяжче переконати чоловіків виконувати домашню працю тому, що всі газети і журнали і далі висловлюють погляди, що жінки повинні слухатися своїх чоловіків.

Михайлюк не згадує такі проблеми в своїй статті, він указує лише, що треба тепер уважати "материнство як найважливішу соціальну функцію жінок" та що "соціалістичне суспільство приділяє серйозну увагу питанням поліпшення умов праці жінок". Реальних пропозицій він не подає і не провадить дискусію на цю тему. Крім усіх економічних роздумів на тему материнства в радянській пресі, треба тут відмітити, що народження дітей це, врешті-решт, ділянка біології і — що найважливіше — психології. Тому ця проблема не розв'яжеться, аж поки радянська влада не усвідомить того і не змінить своєї настанови.

Н. К.

КОНФЕРЕНЦІЯ СЛАВІСТІВ

Від 1 до 4 листопада м. р. в Нью-Йорку проходила 16 конференція Американської асоціації на підтримку слов'янських студій (American Association for the Advancement of Slavic Studies). В роботі конференції брали участь коло 450 доповідачів і дискусантів у понад ста комісіях з різною тематикою на протязі 11 сесій. Українська тематика була заступлена в роботі різних комісій — політичної, економічної, культурної та мовної. В одній комісії дискусія виключно на українську тематику проходила під заголовком "Форми українських урядів у двадцятому столітті". На сесії комісії були прочитані три реферати. Доповідачами виступали: Ігор Каменецький з університету Центральний Мішіґен, темою реферату якого було: "Центральна Рада і Директорія: деякі концепції демократичного уряду", Орест Субтельний з Йоркського університету, який ознайомив присутніх з темою "Гетьманат у сучасній українській історії", і Тарас Гунчак з Ратґерського університету, темою його виступу була "Українська Головна Визвольна Рада як революційний парлаємент і уряд". Доповідачі подали аналізи згаданих урядових органів на підставах ідеології, практичних досягнень і зовнішніх стосунків, разом з висновками про міру дотримування конституційних і демократичних принципів.

Н. К.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

Лотоцький, Олександр. УКРАЇНСЬКІ ДЖЕРЕЛА ЦЕРКОВНОГО ПРАВА. Савт Бавнд Брук: Видавництво Св. Софії Української Православної Церкви в США, 1984, 306 стор.

У роки державности Олександрові Лотоцькому — тоді міністрові віровизнань — довелося здійснити одне з своїх прямувань — сформулювати закон про автокефалію Української Православної Церкви. У ті роки він безнастанно наголошував, що самостійність Церкви, до того ж у ще не зміцнілій молодій державі — справа першорядної важливости. Формально вирвати Церкву з-під двосотрічної підлеглости Москві можна було проголошенням державного закону. Але й перед тим, і пізніше Лотоцькому випало довести обоснованість цього акту не тільки вірним, але й духовенству, вихованому в зросійщених семінаріях і академіях. Довелося допомогти їм зламати приречення вірности церковній зверхності чужій Церкві та вказати на обов'язок служити своїй відродженій Церкві.

У роки змагань і швидких змін ініціатор проголошення автокефалії не мав змоги цього роз'яснити. Перші роки еміграції також відсували зведення підсумку довголітніх дослідів над центральною темою його друкованих студій. Тож *Українські джерела...* з'явилися першим виданням лише 1931 р. і лише півстоліття пізніше — нинішнім передруком — 1984 р. Перевидання присвячене близькому тисячоліттю офіційного християнства в Києві, з поясненням, що книгу "видруковано заходами Блаженнішого Митрополита Мстислава, накладом Видавничого Фонду його імени, — як друге видання давно вичерпаної праці професора Олександра Лотоцького, що вийшла у серії праць Українського Наукового Інституту у Варшаві, року 1931-го".

У ділянці церковної історії і права Лотоцький працював усе життя; його публікації про Церкву з'являються з 1894 р., коли 24-літній автор дав чотири вдумливі огляди праць з церковної історії України-Русі. Далі, крім численних рецензій, почали з'являтися його статті, в яких наголошується окремішність давнього устрою київської Церкви та її церковно-народних звичаїв. Статті на ці теми радо вміщували такі поважні наукові видання, як *Записки НТШ*, *Киевская старина*, *Исторический вестник* і ін.*

---

* Лотоцький писав про: "Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в 15-16 вв.", "Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і в Росії в 18 ст.", "Церковно-народне святкування Різдва", "Місіонерську діяльність духовенства в 18 в.", "Історію духовної освіти в Росії", "Свя-

Працювати над своєю головною темою Лотоцький не припинив і по виході *Українських джерел*, опублікувавши, окрім *Автокефалії: Початки церковної організації на Русі* (польською мовою, 1934 р.), *Автокефалія української православної церкви* (1935), *Російська церква на шляху до революції* (1937) та виголошуючи низку рефератів.

У церковні справи Лотоцький увійшов ще учнем Подільської духовної семінарії та студентом Київської Духовної Академії, у якій створив таємний український гурток. Уже в перших статтях він виявив розуміння некорисних змін, що зайшли в Українській Церкві. Про це пізніше він наголошував у лекціях і доповідях, як наприклад, коли говорив про "Церковну соборність" у Луцькому 1931 р., у серії рефератів Товариства імени Петра Могили.

Нагадування Лотоцького про церковну окремішність Києва стало потребою по втраті державности та, в зв'язку з цим, після чергового підпорядкування київської Церкви Московській патріархії, коли не міг уже завершитися апробатою Вселенського й інших православних патріархів Акт 1 січня 1919 р. (проголошення автокефалії). Тоді також катастрофою закінчилися зусилля створення власної ієрархії (майже всі єпископи УАПЦеркви були помордовані) та привернення національних церковних обрядів і богослужбової мови.

Зусилля Лотоцького встановити національну Церкву були приречені на невдачу не тільки тому, що вони відбувалися у несприятливий час, але й тому, що тодішні церковні діячі — за нечисленними винятками — не знали історії своєї Церкви. Тож до "джерел" Лотоцькому доводилося повертатися постійно та завершити, вже на еміграції, свої студії основними на цю тему працями.

Між двома світовими війнами, поза СРСР, у кордонах тодішніх Польщі, Чехо-Словаччини і Румунії, опинилися західні землі Укра-

---

тителя Николая Чудотворця і його церковно-народне вшановання", "Побут давнього духовенства", "Релігійно-доброчинну діяльність парафіяльного духовенства у 18 в.", "Православне духовенство у Румунії", "Духовну освіту напередодні собору", "Реформу духовних семінарій", "Церковні школи", "Церковні відношення у Галичині", "Уніятську церкву в Галичині", "Буковинську православну церкву", "Церковну справу на Україні", "Церковний устав князя Володимира Великого", "Змінність церковного устрою", "Церковно-правні основи автокефалії", "Патріярші грамоти" і на інші, близькі до вищезгаданих теми. Частина його журнальних статей вийшла відбитками. Між окремими публікаціями найбільші його *Церковне право* (Прага, 1924), *Автокефалія*, 2 томи (Варшава, 1935 і 1938), *В Царгороді* (Варшава, 1939) та *Сторінки минулого*, 3 томи (Варшава, 1932-1934), що в них багато уваги звернено на церковні справи.

їни. Там, окрім місцевого населення, перебувала численна політична еміграція, і Лотоцький мав до кого звертатися зі своїми доповідями і друкowanими студіями. Саме тоді населення західних білоруських і українських земель виявило зацікавлення церковними справами, намагаючися продовжувати у якійсь мірі те, що було доценту розгромлене на Сході. Подібно по зруйнуванні Києва й Східної України у 13 ст. національно-церковне життя тривало на Заході — навіть після офіційного підпорядкування Москві Київської митрополії 1685 р.

На початку 1920-их років західноукраїнські землі з православним населенням далі перебували під юрисдикцією Москви, і цій юрисдикції дотримувала вірність більшість ієрархів і духовенства. Одначе, давніші праці Лотоцького й І. Огієнка постачали доводи за перекреслення тієї юрисдикції, і у 1924 р. Православна Церква в Польщі, на підставі "Томосу" Вселенського патріярха, отримала автокефалію.

Використано аргументи Лотоцького й в дальшій акції відрусифікування Церкви — всупереч опорові зрусифікованих кіл православних вірних і духовенства та утискові польського уряду. Таким чином і на еміграції виявилися своєчасними найголовніші праці Лотоцького: *Українські джерела...* (1931) та *Автокефалія* (1935, 1938).

У цих працях Лотоцький підсумував написане раніше та виявив, що українська — як і інші слов'янські Православні Церкви — має власні підставові церковні закони (автор окреслює їх "джерелами"), що в них вона рядилася від її утворення наприкінці 10 ст. до кінця 17 ст.

Церковні закони Лотоцький об'єднав у дві групи. У першій групі, внутрішнього церковного права, він вмістив символічні книги, канонічні кодекси, соборні ухвали, патріярші грамоти, статути церковних установ, а також служебники, требники та інші богослужбові книги і приписи, що їх оформила Українська Церква. В другій групі, зовнішнього церковного права, опинилися ті закони, що їх оголошували державні установи: церковні устави князів Володимира Великого й Ярослава Мудрого, удільних князів, князів литовсько-польської доби тощо.

В усіх тих актах Лотоцький добачив змінність церковних канонів і устрою та підстави для майбутньої самостійности Церкви. Виявлена ж пливкість канонів дозволила Лотоцькому значно розширити рамки джерел церковного права та долучити до них раніше ігноровані. Під час бо довгого перебування київської Церкви під юрисдикцією Москви дослідники свідомо поминали окремі групи церковних документів, зокрема ті, що виявляли окреме церковно-правне становище давньої Київської митрополії.

Її першу добу, до церковного відділення Москви від Києва, російські дослідники спрощено стосували до історії Російської Церкви (це триває у СРСР — у підготові до тисячолітнього ювілею Церкви), а її пізнішу добу розглядали як історію "Західно-Російської Церкви". Винятки, звичайно, не перекреслювали загального наставлення — не наголошувати особливостей "західно-російської" Церкви.

Досліди Лотоцького виявили тенденційність таких поглядів та влучили до джерел церковного права твори полемічної літератури та заповіти, що поминалися перед ним.

Бувши свідком швидкопроминальних та хибноспрямованих зусиль українських діячів у церковній ділянці, Лотоцький звертався до основ, подібно як він пригадував раніше, про "Основні первні української національної ідеї" у збірній праці *Український вопрос* (три видання, 1915-1917). Не зупинявся над побічними питаннями (між ними про живу мову, як богослужбову), як це вчинив його сучасник В'ячеслав Липинський у *Релігія і церква в історії України*. Обое виходили не з заперечень, а з стверджень.

Їхні погляди були, однак, опубліковані після важливих подій 1921 р. і років боротьби за "відрусифікування" Церкви у 1920-их і 1930-их роках на Волині й Холмщині, тож вони не могли вплинути на тогочасних церковних діячів і спрямувати їхню діяльність на певні рейки. Проте їхні твори далі використовуються для обґрунтування існування самостійної Православної Української Церкви поза батьківщиною та можуть стати провідними у прямуванні до повної помісності Української Католицької Церкви.

Між двома світовими війнами автор ще мав можливість сягнути до пребагатих книгозбірень Праги, Львова й Варшави, тож у переліку використаної літератури згадані тяжкодоступні нині праці І. Бердникова, А. Неселовського, В. Сергієвича, Н. Шпачинського й ін.

За час від опублікування *Українських джерел...* не видано поважної праці про церковно-правний устрій давньої Української Церкви. Книга Лотоцького ще довго правитиме за основну в цій ділянці; нинішнє її перевидання ще й тому своєчасне, що лише кілька примірників першого видання збереглися на Заході. В СРСР і його країнах-сателітах вони зникли разом з приватними книгозбірнями, а залишки варшавського видання загинули, поділивши долю знищеної бібліотеки Варшавського наукового інституту.

Іван К-ий

WRITTEN IN THE BOOK OF LIFE: WORKS BY 19-20 CENTURY
UKRAINIAN WRITERS. Translated from the Ukrainian by Mary
Skrupnik. Moscow: Progress Publishers, 1982, 326 pp.

ЩО ЗАПИСАНО В КНИГУ ЖИТТЯ: ТВОРИ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬ-
МЕННИКІВ 19-20 СТ. Переклад з української Марії Скрипник.
Москва, 1982, 326 стор.

Канадська перекладачка Марія Скрипник віддавна займається англomовними перекладами з української літератури, і московське видавництво, випустивши 1982 року збірку її перекладів з української прози 19 і 20 століть, хотіло, мабуть, зібрати та вшанувати перекладацький дорібок її життя. Бо як інакше пояснити цю досить випадковий вибірку жанрів, стилів, авторів і тематики, що їх єднає тільки особа перекладача? Репрезентативною антологією української прози 19 і 20 ст. назвати цю збірку не можна, а за браком вступної статті (перекладача чи хоч би видавця) критерії добору матеріялів нез'ясовано. Збірка включає оповідання, новелі, нариси, одну повість, два уривки з повістей, один есей. До неї увійшли класики української літератури: П. Мирний, Марко Вовчок, М. Черемшина, Ю. Федькович, Гр. Квітка-Основ'яненко, Євгенія Ярошинська, М. Старицький, Ст. Васильченко, М. Коцюбинський, В. Стефаник, Ольга Кобилянська та І. Франко. Деякі з представлених творів були вже раніше перекладені на англійську мову (наприклад, повний текст Франкового *Захара Беркута*, новелі *Кленові листки* та *Камінний хрест* Стефаника, *Сміх* та *Що запущено в книгу життя* Коцюбинського). Переклади Скрипник здаються кращими, ближчими до оригіналів і читабельнішими; зрештою, нові версії перекладів побажані, і їх треба вітати. Найбільша вартість скрипниківської збірки, одначе, в тому, що тут включено зразки творчості авторів, які раніше або зовсім, або дуже мало перекладалися. До цієї категорії належать: Мирний ("Рідна мова", та короткий уривок із повісти "Хіба ревуть воли, як ясла повні?"), Марко Вовчок ("Козачка"), Черемшина ("Лік", "Коляда"), Федькович ("Лелії могила, або Довбушів скарб"), Квітка-Основ'яненко ("Підбрехач"), Євгенія Ярошинська ("Вірна любов"), Старицький ("Буланко"), Васильченко ("На чужину", "Кам'яне царство") та Ольга Кобилянська ("Impromptu phantasie" та уривок із повісти "В неділю рано зілля копала").

Книжка видана дуже дбайливо: на доброму папері, з мистецькими заставками, у твердій полотняній обкладинці. На кінці книжки додані біобібліографічні інформації про письменників та примітки до текстів. Біобібліографічні дані, на жаль, не дають оригінальних назв творів, а прізвища авторів часто подані у неправильній русифікованій транслітерації (Mirny замість Myrnyi, Che-

remshina замість Cheremshyna, Staritsky замість Starytskyi). Навіть прізвище перекладача, яке на суперобкладинці подано правильно як Skrupnyk, на звороті титульної сторінки надруковане: Skrupnik. У примітках до "Захара Беркута" середньовічну Русь і русичів редактори "Прогресу" називають Росією і росіянами (Russia, Russians).

Марта Тарнавська

СЛОВО. Збірник ч. 10. Література, мистецтво, критика, мемуари, документи. Едмонтон: Об'єднання українських письменників "Слово", 1983, 485 стор.

Це майже ювілейний збірник, — бо все ж таки вже десятий від 1962 р. Ювілейний він також і тим, що звертає увагу на 80-ліття доволі молодого голови "Слова" — Григорія Костюка та на 75-ліття Юрія Шевельова.

Виглядає, що редакція мала добру шляхетну думку також відмітити сумну 50 річницю великого голоду в Україні. Та на деяких авторів це мало ефект шкільного завдання на задану тему — і результат був таки середньошкільного рівня. Варто б пригадати взагалі, чим ці збірники мають бути (наприклад, чи репрезентативним виданням "Слова", чи місцем для друку кожного автора). Чи варто їх робити аж такого розміру? Правда, перший збірник мав 500 стор., але були й по 256 стор. У цьому ж збірнику пересічний рівень матеріалу, на жаль, аж дуже пересічний, себто третьорядний. Коли багато з включених авторів самі видають свої власні твори, чи Об'єднання письменників також повинно почувати себе зобов'язаним їх друкувати у своєму виданні? Коли б зменшити зміст 10 збірника до однієї третини, чи хоч половини кращих матеріалів, це було б корисніше і для читачів, і для включених авторів. Очевидно, таку пораду не так зручно провести в життя, — та редколегія могла б розглядати матеріали, не знаючи прізвищ авторів, як це робиться в деяких професійних виданнях. Реальна ситуація показує, що в цьому збірнику є 20 поетів, 21 прозаїк та 16 авторів есеїв, репортажів чи споминів — що тільки пояснює, що заповнено 485 стор., але не каже — як. Майбутня редакційна колегія також повинна б звернути увагу на англomовну заголовну сторінку (від заголовку до жанрових описів) та видати її у кращих відповідниках.

Лариса Онишкевич

ФАНТАСТИЧНІ ПЕРЕГУКИ: ЕНДЕ І БЕРДНИК

Вже кілька років у Західній Німеччині фантастичні повісті й романи займають досить поважне місце серед літератури, в тому числі й у жанрі белетристики головню для молоді. Цей жанр поширений під назвою, що прийшла з англійської мови, й називається "фантазі".

Почалася ця тенденція в половині 1970-их років з перекладів творів Джона Толкіна. Причину цього звернення до фантастики можна вбачати в надмірному перевантаженні реалістичної молодіжної повісти 1960-их і початку 1970-их років педагогічною та соціальною тематикою, коли казка і байка були відсунуті на другий план.

Тому зрозуміло, чому з такими зусиллями література фантастики пробивала собі дорогу до молодого читача: видавці, що на Заході керуються виключно комерційними критеріями, завжди скептично ставляться до нових напрямів у літературі. Як приклад можемо навести долю перекладу фантастичної повісти Олеса Бердника *Окоцвіт* на німецьку мову. Цей переклад безуспішно блукав, починаючи від 1972 р., по різних німецьких молодіжних видавництвах. Хоч відповіді виявляли часто захоплення, проте жаден видавець не наважився надрукувати книжку, бо побоювався, що книжковий ринок не сприйме досі незвичної тематики.

Один із найвизначніших представників німецької літературної фантастики Міхаель Енде цілих десять років шукав видавця для своєї, сьогодні дуже популярної повісти *Момо*. Енде виступив зі своїм першим твором повістю *Джім Кнопф та машиніст Лукас* у 1960 р. Вже ця перша його пригодницька повість має деякі фантастичні мотиви, зрештою, як і *За чарівною квіткою* Бердника (1958). Але Енде щойно в повісти *Момо* (1973), що сьогодні вже належить до класичного репертуару молодіжної літератури і до якої сьогодні також тягнуться і дорослі читачі, віддався зовсім фантастичній тематиці й заторкнув важливу проблему часу в людському житті. У цій повісти макабричне товариство "сірих добродіїв" панує над людьми і намагається придушити їх, вимагаючи все більшого заощаджування часу. У дійсності вони обдурюють людей і забирають у них цей час. Але час — це життя, а життя знаходиться в людських серцях. Чим більше людина заощаджує час, тим більше вона біднішає, її буття заповнюється поспіхом і холодом. Від цього холоду й безсердечности терплять найбільше діти, однак на них ніхто не звертає уваги. Коли стан людства досягає найкритичнішої фази і "сірі добродії" вже майже оволоділи світом,

господар часу Майстер Гора вирішує рятувати світ, однак для цього йому потрібна щиро віддана дитина. Так дівчинка Момо в боротьбі з "сірими добродіями" рятує світ. Час, який було вкрадено в людей, повернено їм тепер назад. Світ, що був невиліковно хворим, вдалося врятувати.

Цю основну думку автора, що чудо може врятувати загрозений світ, знаходимо також у повісті *Окоцвіт* Бердника. Цей твір, надрукований восени 1969 р. в Україні, був вилучений з продажу в СРСР, але згодом його перевидано в Канаді. Ця сама тема, що в Бердника, також є в Енде, в його повісті *Безконечна історія* (*Die unendliche Geschichte*, 1979). Цей твір перекладено багатьма мовами світу (наприклад, на англійську мову переклад Ралфа Мангайма називається *The Never-ending Story*) і спопуляризовано фільмом, що був створений за мотивами цієї повісті. Це історія маленького нездари, що відкриває для себе світ фантазії і, відкриваючи незаймані фантастичні країни, набирається сили й довір'я до себе. Авторкові йдеться при тому про потребу наново відкрити багатство фантазії, бо без неї життя стає бідним і порожнім. Так само як герой цієї повісті Бастян Бальтазар Бук рятує країну "Фантазію", Славко й Ліна, молоді герої з *Окоцвіту* Бердника, теж подаються у всесвіт, щоб *шляхом казки* врятувати планету, де гинуть квіти.

Цікаво, що Енде, який спочатку згодився, щоб за мотивами його повісті *Безконечна історія* відзняти фільм, згодом відсахнувся від цього проєкту, який все ж таки зреалізовано без його участі. Фільм, однак, від літературного твору дуже віддалився: в той час, як мотивом автора було рятувати людську уяву, фільм показує глядачеві тільки фантазію режисера і не дає йому спонукати розвивати її далі. У 1982 р. з'явилася казка-п'єса *Казка чародія* (*Gauklermärchen*), з сильним наголошенням мотиву моралі. Чи має людина право продавати свою совість, щоб урятувати голе існування? Відповідь Енде недвозначна: чиста совість і щира дружба перевищують своєю вартістю добробут. Останній твір Енде 1984 р. *Дзеркало в дзеркалі— лабіринт* (*Der Spiegel im Spiegel — Ein Labyrinth*) — це збірка оповідань філософічного змісту, навіяних східньою життєвою мудрістю, є вже лектурою виключно для дорослого читача.

В той час, як у Бердника відбувається боротьба добрих і злих сил (*Окоцвіт, Зоряний корсар, Подвиг Вайвасвати*), що виявляється у різних формах і часах, то співзвучний йому Енде, який так само вживає фантастику для передання своїх думок, також старається витлумачити своїм читачам, чому саме добро і зло існують одночасно на світі.

Марина Горбач

ЕВГЕН МАЛАНЮК. В 15-РІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТИ. Упорядник Оксана Керч. Філадельфія: Кураторія Фонду імени Лариси Целевич і Уляни Целевич-Стецюк, 1983, 120 стор.

Збірник, присвячений Є. Маланюкові, має три розділи: 1) біографічні матеріали; 2) статті про творчість поета; 3) інші матеріали: переклади двох поезій Маланюка, музичний твір на слова поезії "Остання весна", пародії, карикатури й бібліографічний покажчик.

Упорядниця збірника Оксана Керч у своїй статті "Спроба біографії з поетових слів" подає автобіографічний "Уривок із життєпису" та уривки з поезій Маланюка автобіографічного характеру. Далі вміщено передруковані цікаві спогади Олександра Семененка "Там, де була юність" — про дитячі й юнацькі роки поета. Про студентські роки Маланюка згадує його перша жінка Зоя Плітас у статті "Наша перша зустріч". Тут таки вміщено уривки з листів Маланюка до Зої, з якою він одружився 1925 року, а 1929 р. розійшовся, виїхав до Варшави й удруге одружився з чешкою, яка працювала в чеському посольстві в столиці Польщі. Наступна стаття Івана Янішевського "Від Синюхи до Гудсон ріки" — це короткий біографічний нарис, що охоплює все життя поета. Далі йдуть цікаві спогади Петра Шоха про життя поета в таборі інтернованих вояків армії УНР (1922), про роки навчання в Українській господарській академії в Подєбрадах та 1950 роки, коли поет жив у США.

Важливим матеріалом до біографії Маланюка є стаття-спогад Дж. М. Кіршбавна "Євген Маланюк, яким я його знав". Кіршбавн, колишній словацький студент Варшавського університету, згадує про своє знайомство з Маланюком 1934 року, про свої зустрічі з ним у Варшаві й пізніше в 1950-их роках у Торонто. Леонід Полтава в короткій статті "Із спогадів про Євгена Маланюка" пише про зустрічі з поетом у Німеччині й у США та пригадує, що в нього збереглися записи спогадів Маланюка.

У другій частині книжки поміщені друковані раніше в різних періодичних органах статті: "Поет апокаліптичних літ" — Д. Донцова, "Євген Маланюк — «кривавих шляхів апостол»" — Богдана Романенчука і "Про Маланюка" Володимира Біляєва, де основну увагу звернуто на характеристику світогляду поета. У статті Софії Наумович "Євген Маланюк про сумерк російської імперіялістичної літератури" переказано зміст деяких праць Маланюка, надрукованих у двох томах його *Книги спостережень*, зокрема особливу увагу звернуто на статтю "Кінець російської літератури". У цій статті Маланюк характеризував мову Пушкіна як "імперське есперанто" або як "імперсько-російське есперанто".

Маланюк зазначив, що "український національний рух через Го-голя руйнує і нищить будівлю імперсько-російської культури". Отже, може краще було б назву статті Наумович зформулювати такими словами: "Євген Маланюк про *присмерк* російської імперської літератури".

Коротку характеристику поетичної творчості Маланюка подано в статті покійного поета Бориса Олександрова "Поезія Євгена Маланюка та її відгомін в Україні". Орест Павлів у статті "Деякі аспекти націоналістичного світогляду Євгена Маланюка" підкреслює, що "основним провідним мотивом творчості Є. Маланюка була ідея добра й величі України у формах незалежного державного життя". Окреме місце в збірнику займає стаття Ярополка Ласовського "Проблема стилю в музичному трактуванні поезій Є. Маланюка". До статті додано ноти на слова поезії Маланюка "Остання весна". Далі вміщено переклад вірша Маланюка "Вечір" французькою мовою (перекладачка Ольга Репетило), а також поезії "Ісход" англійською мовою (перекладачка Тетяна Шевчук). Закінчується збірник карикатурами Миколи Бутовича та Святослава Гординського й шаржами Ю. Клена, Л. Яцкевича й Т. Курпіти. У вірші Яцкевича прикро вражає жажливу перекину на польський лад назва поезії (й збірки) *Земська мадонна*. Та ж кожному читачеві відома поезія "Земна мадонна" (1930) і збірка *Земна мадонна* (1934). Навіщо ж українське слово "земна" міняти на польонізм "земська"?

У короткому бібліографічному покажчику подано назви збірок поезій Маланюка та інших творів, виданих окремими книжками, але не зазначено поезій і статей Маланюка, надрукованих в журналах, газетах та інших періодичних виданнях. У розділі "Про творчість Євгена Маланюка" подано список статей різних авторів про життя й творчість поета, надрукованих у різних періодичних виданнях. Але цей список не вичерпує всіх праць про поета. Зокрема не зазначено статей Ю. Лавріненка, надрукованих у *Листах до приятелів* (1963), в *Українських вістях* (1964), в *Енциклопедії українознавства* (1962) та в збірнику *Зруб і парости* (1971). Не зазначено й статті-спогаду В. Приходька, надрукованої в *Свободі* (1968).

Збірник про Маланюка безперечно цінний своїми статтями, спогадами й матеріалами. І в цьому велика заслуга впорядниці збірника Оксани Керч, яка опублікувала тут досі невідомі, ніде не друковані спогади першої дружини Маланюка, а також деяких осіб, що добре знали поета, що були його приятелями. Але таких спогадів можна було б зібрати значно більше від багатьох інших осіб, які добре знали поета, листувалися з ним і підтримували з ним зв'язки. (Це могли б зробити, наприклад, В. Сім'янів, Н.

Лвицька-Холодна, Л. Лиман, І. Коровицький, Яр Славутич). Також конче потрібно зібрати й видати окремою книжкою листи поета.

Найбільшою хибою збірника є текстуальні, лексичні, синтаксичні, а особливо численні правописні помилки, які великою мірою знецінюють цей збірник. Особливо вражає давно вживана і давно застаріла русифікована ортографія імени поета Євгеній замість Євген. Така форма імени вживалася в *Літературно-науковому віснику* (ЛНВ) ще 1926 р. Але вже в ЛНВ 1927 р. вживалася українська форма Євген. Та й на обкладинці збірника надруковано факсиміле підпису поета: *Є. Маланюк*, як він і підписувався в листах.

Ще один деталь дуже прикро вражає читача. В той час, як у передрукованих у цьому збірнику статтях Донцова, Романенчука немає ніяких правописних помилок, у статті Семененка, передрукованій із *Сучасності* (ч. 8, 1968), сила-силенна помилок. Читач, який не читав статті Семененка в *Сучасності*, може подумати, до чого ж безграмотний той автор!

У збірнику деякі слова подано з помилками, хоч у журналі *Сучасність* ті самі слова надруковано відповідно до українського правопису:

у <i>Сучасності</i> :	у збірнику:
гімназія	гімназія
гімназичний	гімназичний
газета	газета
вулканічного	вульканічного
сьогоднішній	сьогоднішний
тоюж	тоюж
драматурга	драматурґа
Варфоломія Шевченка	Вартоломія
шістнадцять	шіснадцять
лекцій	лекцій

У поезії Маланюка "Голоси землі" читаємо: "як плакав *Дід*", "старий кремезний *дід* Василь" і т. п. У журналі *Сучасність* Семененко пише: "*Дід* Євгена називав людей". А в зміненому тексті статті Семененка, надрукованої в збірнику, це місце "*перекладено*" так: "*Дідо* Євгена називав людей" (чомусь Семененко заговорив тут галицьким діалектом!). Є й прикрі текстуальні помилки. У журналі *Сучасність* читаємо: "Тут після заслання жив і працював для людей *ЛІКАР*-чоловіколюбєць Опанас Іванович Михалевич...", а в збірнику: "... працював для людей чоловіколюбєць Опанас..." (пропущено слово лікар). Ще гірше спотворено текст на початку статті.

Третій абзац статті в *Сучасності* має такий текст: "... Старий

альхемік доктор Фавст знав ту владу і гостро відчував їх наближення: «Ihr naht euch wieder, schwankende Gestalten». Потужною навалою ішли вони на старого, і гострий зойк виривається в нього: «Gib meine Jugend mir zurück!». У збірнику перше німецьке речення подано на місці другого, а друге пропущено.

В інших статтях є також чимало помилок, а одне слово має аж три правописні форми: *ад'ютант* (стор. 20), *адютант* (стор. 30), *ад'ютант* (стор. 32). В окремих статтях трапляються русизми (*сумерк, проглочувати, обвинює*), польонізми (*вахляр, поручати, подивляв*, мав *віддати* боротьбу, *вальори, земська куля, земська Мадонна*).

Є в збірнику й фактична помилка в даті народження поета. Маланюк народився не 2 лютого нов. ст., а 1 лютого нов. ст., себто 20 січня стар. ст. (в минулому столітті було 12 днів різниці між стилями).

Цих численних помилок можна було б уникнути, якби текст збірника був відповідно відредагований. А статтю Семененка, передруковану з *Сучасности*, непотрібно було "редагувати" взагалі, бо вона вже була добре відредагована.

1925 року в статті "Вітер з Харкова" Маланюк, виступаючи проти засмічення мови українських поетів русизмами, писав:

"Але ж треба взяти себе в руки і пам'ятати, що живемо в часи особливо підвищеної праці над українським словом" (*Нова Україна*, червень-липень, 1925, стор. 69). Ці слова видатного українського поета треба пам'ятати і боротися проти засмічення української мови в майбутніх збірниках, присвячених Маланюкові.

Петро Одарченко

НА ТЕМУ ВПЛИВІВ

(З малим інформативним додатком)

Відгук Романа Савицького (*Сучасність*, жовтень 1984) на мій теж лише відгук на заповіджену працю Якова Сорокера про українські мотиви в світовій музиці (*Сучасність*, червень 1984) вимагає з'ясування впливових процесів у творчості. Поскільки Савицький обмежується лише натяками, без розмежування двох — калібром рішуче різних — аспектів (в його дописі не було потреби входити в складності феномену) та в зв'язку з небуденністю теми і песимістичним натяком Савицького на осяги нашого образотворчого мистецтва, спробую коротко накреслити об'єм теми на етапі, який підготував вплив ідей українських мистців на світове мистецтво:

1. Вплив, який спричиняє глибокий, далекосяжний і вирішальний для суті творчості процес.

2. Короткочасна увага (з можливим творчим піднесенням — стимулом) до певних даних (звуку, ритму, кольору, форми, фактури, події тощо), що можуть стимулювати постання одного або навіть кількох творів, але без наслідків для розвитку характеру даної творчості.

Приклади. Коли українська народна пісня була приводом для створення багатьох творів чужоземними композиторами, це були епізодичні випадки без маркантніших наслідків (що, одначе, не стосується, наприклад, до музики нашого М. Лисенка, композиційну творчість якого українська пісня просто поглинула). Натомість знайомство Пікассо з африканським мистецтвом на виставці цього мистецтва на початку біжучого сторіччя в Парижі стимулювало постання кубістичного процесу, відносно короткотривалого в творчості Пікассо на пряму, який одначе, залишив відбиток на всій творчості мистця. (Застереження: все ж таки треба мати на увазі, що в мистецтві щось таке, як 100 відсотків не існує — процеси в мистецтві складніші, ніж банкове конто...).

Але коли кубізм займався проблемою структурності нового образотворчого світу, то німецькі експресіоністи знаходять в африканському мистецтві демонічний (тобто — психологічний) модель, що відповідав їхнім стривоженим душам.

Одне мистецтво, тотожне джерело, але разючо різні наслідки черпань.

Інший, далекосяжний і, як дехто в середовищі знавців вважає, більших, чи пак ширших, ніж кубізм, вимірів, вплив на сучасне мистецтво (другої половини нашого сторіччя) мало мистецтво, творене великою мірою українськими мистцями в другій і на початку першої декад 20 ст. (Хоч кредит за це, за звичкою, адресують на conto наших північних сусідів). Завдяки магічно-гіпно-тичній силі Пікассо та паризької легенди — ця подія була нотована лише на маргінесі історії, недоцінена і непопулярна.

Взагалі питання якості впливів неможливо обійти, аналізуючи культурні процеси і культурні нашарування, особливо в період модернізму, коли мистецтво відставило на полиці поживклі сторінки Ветхого і Нового Завітів і відкриває живий світ, чи, залежно від програми, світи: романтикам запрагнулося екзотики і романтичних, авжеж, пригод (з посмаком трагічного "скандалу", щось на зразок епопеї Мазепи); представники націоналізму звертаються до первнів, вирощених на національному ґрунті, включно з краєвидом, ароматом і кліматом цього ґрунту (типове для цього *Ma Vlast* Сметани); африканський фолкльор стимулює, як уже раніше згадано, дві великі західноєвропейські течії — експресіонізм і кубізм, не без помітного сліду спершу в так званій популярній, а згодом клясичній музиці; просфорою імпресіоністів було схоплення враження в даний момент, частинно оформлене під впливом японського мистецтва, яке "першою зливою" в той час захопило західноєвропейський ринок, початок чого — "японізація" європейського мистецтва — помічалися вже в англійських і французьких символістів; ритм машин і повітряні подвиги літаків підказують напрям футуризмові; анархізм — це дада; анатомія душі — сюрреалізм; конструктивізм — це мрія нового правопорядку, образ-емблема збалянсованого й справедливого світу...

Але оскільки мрії і пляни приходять і відходять, життя постійно відновляється та йде далі, чергуючи і балянсуючи приємне з неприємним, тяжкі години з хвилинами радості: працюючи "на хліб щоденний" (таке зайняття для мистця — летаргія, напівсмерть) і в уяві малюючи "великі твори", почув по радіо WNYC (Нью-Йорк) твір Миколи Березовського на мотиви, як заповіджено, української дитячої пісні (між іншим, радіостанція толерує нас: у програмі з терцетом Дворжака *Думки* вказано на українське походження назви). Сказано теж, що твори Березовського виконують чільні тутешні ансамблі. Я заглянув до старого *Schwann* каталогу і знайшов таке: Nicolai Berezowsky (1900-1953), "Christmas Festival Overture" (1943), CRI S-209.

Додаток

У пересиланні згаданої нью-йоркської радіостанції "Нова

музика з Канади” 22 грудня 1984 р. ми чули першу частину композиції для фортепіяна Любомира Мельника у виконанні автора, віртуозність якого коментатор особливо наголосив. Ця композиція в трьох частинах: перша частина — сольо для фортепіяна; друга частина — гра із стрічки першої частини з фортепіяном нової, другої частини; третя частина — перша і друга частина із стрічки з третьою частиною для фортепіяна. Ім'я та прізвище композитора й країна пропонують здогад, що маємо справу з композитором-українцем або з людиною українського походження. Цей і подібні випадки актуалізують потребу репортажу про сучасний стан нашої музики у світі, бо на теперішній час ми краще поінформовані про стан нашої музики вдома, ніж тут (якщо “пощастить” — опублікуємо розмову з Вірком Балеєм про новаторські прояви у нашій музиці на Україні, як сказано, “якщо пощастить”, бо цю розмову заініційовано вже досить давно, і деякі “новаторські прояви” вже неноваторські, та “життєві бурі” якомось постійно перешкоджали нам поставити кінцеву крапку).

Юрій Соловій

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У *Сучасності* 1985, 2, у статті Л. Винара “Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (У 50-ліття смерті) (1934-1984) (III)” примітку 61 на стор. 81 треба читати:

61. М. Костомаров, *Книги Биття Українського Народу*. Із передмовою Михайла Возняка (Львів, 1921), стор. 22.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА «СУЧАСНІСТЬ» НА 1985 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	12 DM	120 DM
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Додаткові кошти передплати місячника летунською поштою до США і Канади становлять 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i> Library & Book Supply 16a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046	<i>Ізраїль:</i> G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i> Dr. V. Wasyluk Cooperativa de Credito «Renacimiento» Maza 144 Buenos Aires	<i>Канада</i> Nina Ilnytzkyj <i>і США:</i> 254 West 31st St., 8th Fl. New York, NY 10001
<i>Велико-британія:</i> Mr. S. Wasylko 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham	<i>Швайцарія:</i> Dr. Roman Prokop Muristraße 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на **прізвища** представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на: **Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.**

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Михайло Хейфец УКРАЇНСЬКІ СИЛЮЕТИ

1984, 240 стор. Обкладинка Надії Штендери.

М. Хейфец — кол. в'язень Мордовських таборів. Там у 1974-1978 роках він заприятелював з українськими політв'язнями В. Стусом, В. Чорноволом, М. Руденком, З. Попадюком, В. Овсієнком та іншими, про яких він щиро й сердешно розповідає в цій книжці.

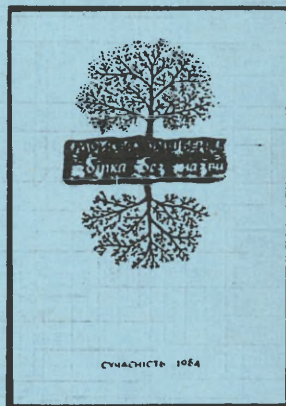
Ціна: 10.95 ам. дол.

Мойсей Фішбейн ЗБІРКА БЕЗ НАЗВИ

Поезії — переклади. 1984, 112 стор. Обкладинка Надії Штендери.

Вступна стаття Юрія Шевельова.

Ціна: 4.95 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:
SUČASNIST
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У США і Канаді:
NINA ILNYTZKYJ
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001